

BİR TARİHSEL SÜREÇ OLARAK MODERNLEŞME

Celal METİN*

Öz

Tarihin bir döneminde, Batı Avrupa ve Atlantik merkezli ortaya çıkan ve çok yönlü değişim ve dönüşümlerin adı olan modernlik, 19. Yüzyıldan sonra dünyanın diğer bilinen coğrafyalarını da etkileyerek çağdaş dünyanın şekillenmesine belirgin bir katkı sağlamıştır. İlk ortaya çıktığı coğrafyada modern olan, başka coğrafyalarda, benzeme ve öykünmenin adı olarak modernleşme olmuştur. Ancak bu toplumlarda modernleşme tersten işlemiş; Batı dışı toplumlarda birey ve toplum devlet merkezli bir modernleşmeye muhatap olmuştur. Batı dışı toplumlar da modernleşme, devletten topluma ve bireye doğru bir dönüşüm ve değişimi sağlarken, hukuk ve eğitim alanındaki değişimler öncelikli olmuş; bürokrasi ve ordu hem yenilenen hem de yeni olanı savunan siyasal örgütler olarak ortaya çıkmışlardır. Batı dışı toplumların modernleşme süreçlerinde siyasal iktidarlar, sosyo-ekonomik alanda devletin aktif yer almasını zorunlu görürken, kültür, gelenek ve dine müdahale etmeye ve modernleşmeyi ideolojik bir üslupla sunmaya özen göstermişlerdir. Bu da özünde tedrici bir dönüşüm ve değişim olarak doğal bir süreç olarak algılanan, liberal ve demokratik hedefleri olan modernliğin Batı dışı toplumlardaki karşılığı olan modernleşmeyi sorunlu bir başlangıca, siyasal otoriterliği üreten anti-demokratik kurumlaşmaya ve demokrasiyi, çağdaş uygarlığa ulaşma hedefi için feda ya da geleceğe ertelenmesine yol açmıştır. Bu çalışmanın amacı, Batı dışı toplumlarda, modernleşmenin aldığı siyasal değişim ve dönüşümleri belirginleştirerek bir çerçeve oluşturmaktır.

Anahtar Kelimeler

Modernlik, Modernleşme, Batı-dışı, Devlet, İdeoloji

* Doç. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilgiler Öğretimi Bölümü Öğretim Üyesi, Manisa/Türkiye.
celalmetin2004@yahoo.com, celal.metin@mcbu.edu.tr
Orcid No: 0000-0001-7086-147X
Makalenin Gönderilme Tarihi: 30.12.2020
Makalenin Kabul Tarihi: 11.03.2021
Makalenin Yayınlanma Tarihi: 24.03.2021
Makalenin Türü: Araştırma

MODERNIZATION AS A HISTORICAL PROCESS

Abstract

In a period of history, modernity, which is the name of the multi-directional changes and transformations that emerged in the West Europe and the Atlantic, has made a significant contribution to the shaping of the modern world by affecting other known geographies of the world after the 19th century. What was modern in the geography where it first appeared became modernization in the form of imitation and emulation in other geographies. However, in these societies modernization worked in reverse; in non-Western societies the individual and society have been subjected to a state-centred modernization. While modernization in non-Western societies provides a transformation and change from the state to the society and the individual, the changes in the field of law and education have become a priority; the bureaucracy and the army have emerged as political organizations defending both the modernized and the modern. In the modernization processes of non-Western societies, while political powers deem it necessary for the state to take an active part in the socio-economic field, they paid attention to interfering with culture, tradition and religion and to present modernization in an ideological style. This means modernization, which is perceived as a natural process in essence as a gradual transformation and change, which is the equivalent of modernity with liberal and democratic goals in non-Western societies, sacrificing modernization for a problematic beginning, and for the anti-democratic institution that produces political authoritarianism and sacrificing democracy for the goal of reaching out contemporary civilization, or delay it to an uncertain future. The aim of this study is to create a framework by highlighting the political changes and transformations that modernization has taken in non-Western societies.

Keywords

Modernity, Modernization, Non-Western, State, Ideology

GİRİŞ

Bugün üzerinde en çok söz tüketilenlerden olan modernlik/modernleşme (modernity/modernization), tüm karşıtlarına, reddiye düzenlere ve aşıldı söylemlerine rağmen, hala olduğu veya durduğu yerde değişimi ve dönüşümü tetikliyorsa ve hala ondan kaçınmıyorsak tarih akıyor demektir. Tarih akıyorsa, değişim ve dönüşüm izafi değil, salt gerçeğin kendisidir. Modernlik/modernleşme yeni yüzleriyle yenide, şimdide ve bugünde hep var olmaya devam edecektir. Asıl sorun hangi bağlamda modernlik/modernleşmenin kendini nasıl üreteceği ve yaşatacağının yeni yüzünde gizlidir.

Modernlik, bir tarihsel dönemde ortaya çıkmış; bir zihniyet durumu yaratmış; teknolojik, bilimsel, siyasal ve seküler olarak tasnif edebileceğimiz dört temel alanda köklü değişim ve dönüşümler ortaya koymuştur. Şekillendiği ve bağlamını oluşturduğu tarihsel dönemden ve coğrafyadan çıkarak, farklı coğrafyalarda yeni bağlamlarda farklı ama özünü kaybetmeden yeniden ve yeniden üretilerek günümüze taşınmış; yeni ortamında modernlik, modernleşme olarak algılanmıştır. Başlangıçta, Batı Avrupa'da, bireyin özgürleşme ve toplumun hak talepleriyle ortaya çıkan modernlik, devleti, siyasal iktidarı, üretim biçimini, tüketim alışkanlıklarını ve zamanın değerlendirilmesini köklü değişimlere uğratmış; zamanla bu değişimler tüm dünyaya yayılmış; birçok toplum kendi önceliği, hazır bulunuşluğu veya imkânları ölçüsünde bu modernliği uygulamaya sokmuştur.

Bu çalışma modernleşmeyi bir tarihsel süreç olarak ele alıp onu kendi tarihsel-mekânsal bağlamından çıkarak, farklı ortamlara taşınan modernliğin bu ortamlardaki pratiği olarak görür. Bunun, devletten veya siyasal iktidardan toplum ve bireye doğru, tersten işleyişinin ağırlıklı olarak siyasal alanlardaki pratiklerine odaklanır; ancak toplumsal, kültürel ve ekonomik alanları yadsımaz. Modernliğin, kedisini, tarihsel coğrafyasının dışında ilk şekillendirme biçimi olan modernleşmenin, modernliğe öykünme ve benzeme çabalarını, klasik ve tarihsel sosyolojilerin imkânlarından yararlanarak, açıklama iddiasındadır. Bunun için klasik modernleşmenin varlık alanındaki siyasal algıları ve bunun devlet veya siyasal iktidar odaklı tezahürlerinin parametrelerine eğilir. Ara başlıklarda klasik modernleşmenin Batı-dışı toplumlardaki ana parametreleri üzerinden bir çerçeve oluşturur. Bu çerçevenin, Osmanlı/Türk İnkılabı'nın ve Kemalizm'in, bir modernleşme süreci olarak, açıklamasına veya daha sağlıklı anlaşılmasına katkı yapacağı umudunu taşır.

I. MODERNLİK VE MODERNLEŞME KAVRAMLARI ÜZERİNE

16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar süren Atlantik merkezli Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'nın, coğrafi keşifler, Rönesans ve Reform hareketleri, iletişim ve ulaşımdaki gelişmelere bağlı bilgi patlaması, ekonomik üretimde

teknolojik yeniliklerin uyarlanması ve şehirleşmenin artışına bağlı olarak, çok yönlü değişim ve dönüşümü,¹ 18. yüzyıl Aydınlanma² düşünürlerince “modern” olarak nitelendirilmiş ve geçmiş dönemlerden farklı bir dönemin başladığı varsayılmıştır. *Modern* (Latince Modernus) sözcüğü Ortaçağın hemen öncesinde Roma İmparatorluğu içinde Hıristiyan olanların hem pagan geçmişlerinden ve hem de Roma toprakları dışında kalanlardan ayırmak için kendi durumunu nitelemek için kullandıkları bir sıfatken³ 19. yüzyıl başından itibaren önce sanat ve edebiyatta yeni bir dönemin başladığı ve klasikten ayrı olarak bunun “yeni” bir şey olduğu genel bir kabulle başlamış;⁴ felsefede skolastik düşüncenin gerilemesine bağlı olarak aklın ve seküler olanın öne çıkması ile rasyonel düşünce önem kazanmış ve yeni bir zihniyetin oluşumu “modern” olarak adlandırılmıştır. Doğaya, coğrafyaya, tekniğe ait artan bilgilenmeye ve aklı öne çıkaran felsefi düşünmeye bağlı olarak bilimsel, kültürel ve sosyal alanda yeni ve değişmekte olan bir durumun ortaya çıkmasıyla birlikte asıl tarihî hattına oturan ‘modernlik’ kavramı yine de çok kullanılan bir kelime olmamışsa da unutulmamıştır da. Aslında modernlik ne bir hareket ne de bir akım olarak doğmuştur. Ne belirli bir programı ne de belirli düşünürleri mevcuttur.

Var olan bilginin yenilenmesi ve düzeltilmesine bağlı olarak rasyonel kullanımı, keşif ve icatlarla birlikte, bilgi patlamasına ve ulaşılabilir olmasına yol açmıştır. Bunun özel ve genel eğitimle yaygınlaşması ve kitap ile günlük ve periyodik basım-yayımın gelişmesi etkili bir kamuoyunun oluşumunu beraberinde getirmiş; dini ve monarşik elitlerin çok yönlü egemenlik tekellerine darbe vurmuştur. Batı Avrupa toplumlarında yaşanan, kilisenin vaaz ettiği dogmatik ve kaderci anlayışa bağlı baskıcı ve mahkûm edici dünya görüşüne karşı, seküler, laik olduğu kadar profan zihni tepkiler⁵ aklın ve toplumun

¹ Talcott Parsons'a göre, modernlik ilk olarak Avrupa'nın kuzeybatı köşesinde, özellikle İngiltere, Fransa ve Hollanda'da kristalleşir. İngiltere bu sürecin yönlendirilmesi noktasında daha fazla öne çıkar ve Avrupa sistemindeki en farklılaşmış toplum hâlini alır. *The System of Modern Societies*, New Jersey: Prentice Hall Pr., 1971, s. 67.

² Aydınlanma düşüncesi için Norman Hampson, *Aydınlanma Çağı*, çev. Jale Parla, Hüriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1991; Ahmet Çiğdem, *Aydınlanma Düşüncesi*, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

³ Jürgen Habermas, “Modernlik Tamamlanmamış Bir Proje”, *Postmodernizm* (Derleyen ve Sunan: Necmi Zeka), 2. Baskı, Kıyı Yayınları, İstanbul, 1994, ss.31-32; Fredric Jameson, *Birikik Modernite*, Epos Yayınları, Ankara, 2004, ss.21-26. Etimolojik kökeni 5. yüzyıl Latinesine dayanan “modern” kelimesinin, eski çağlara ait geçmişle yeni bilinçliliğe sahip olduğunun ileri sürüldüğü bir çağı belirlemek üzere kullanılması ve geçmişten bir “kopuş” olarak algılanması üzerine bir tartışma için bkz. Ahmet Özkiraz, *Modernleşme Teorileri ve Postmodern Durum*, Çizgi Yayınları, Konya, 2003, s.14, ve Nazan Aksoy- Bülent Aksoy, “İki Aydınlanma”, *Birikim*, Sayı 33 (Ocak 1992), s.58. Moderniteyi ‘çağdaşlık’ olarak kullanan Cyril E. Black, kelimenin tarihsel kökenini 6. yüzyıl Latinesine kadar götürmekte ancak bugünkü anlamda kullanımının 17.- 18. yüzyıllarda gerçekleştiğini belirtmektedir. *Çağdaşlaşmanın İtici Güçleri*, Çev. Fatih Gümüş, Türkiye İş Bankası Kültür yayınları, Ankara, 1986, ss. 4-5. Hıristiyanlığın “modern” olduğu üzerine Ahmet Demirhan, *Modernlik*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2004, s. 17.

⁴ Zamana veya çağa ilişkin bir kelime olan “modern”, Fransız Aydınlanması içinde sanat üzerine yapılan “eski-yeni” tartışmaları sırasında kullanılmaya başlanmış ve bugünkü kullandığımız anlama ulaşmıştır. Demirhan, *age*, s. 22 vd.

⁵ Latince Saeculum: Çağ, zaman demek; kilise dilindeyse, ezeli-ebedî zamandan farklı olarak dünyevî zaman. “Seküler” de buradan geliyor. Fransızcadan dilimize giren Profan ise dinle ilgisi olmayan, din dışı ya da kutsalın dışında kalan her şey. Profan ve seküler için Demirhan, ss.11 vd.

özgürleşmesine giden yolu açmıştır. Tüm bunlar pozitivist bilimin ekonomik alana uyarlanması ile birlikte sanayi devriminin tüm yönleriyle ortaya çıkması, girişimci ruhu ve refah artışına yol açıp Batılı insanın dünya algısını köklü değişime uğratmıştır. Gelmeye ve değişmeye odaklı yeni olan düşünce ve yaşam tarzı toplumsal altüst oluşları tetiklemiş; eski olanı geriletmiş veya dönüşüme uğratmış; zamanın kullanımını belli kurallara bağlamış ve hızlandırmış; yeni anlayış ve pratikleri öne çıkarmış ve birey odaklı yetkinleşmenin ve özgürleşmenin önünü açmıştır. Batı Avrupa'nın bu dönemi devrimler çağı olarak nitelendirilirken⁶ modernlik, boş zaman, şehirli yaşam tarzı, sanat ve edebiyata ilgi, artan ve çeşitlenen tüketim alışkanlığı, örgütlenme bilinci, siyasete katılım, laiklik, iş bölümü, endüstri, milliyetçilik vb... alanlardaki değişim yüzleri ile kendini hissettirmiştir. Bu değişim yüzleri, zamanla bütün dünyaya yayılmış; bir örnek düşünme, davranış kalıpları ve tüketim alışkanlıkları bağlamında küreselleşmenin temellerini atmıştır.

Modernlik, Batı toplumlarında uzun bir tarihsel süreç olarak birey ve toplumdaki devlete doğru yeni adına bir değişim yaşanmasına yol açmış; bilim, siyaset, ekonomi ve ahlak alanında eski alışkanlıkları köklü değişime ve dönüşüme uğratmıştır.⁷ Modernlik adına yaşanan tüm bu gelişmeler, dünyanın geri kalanına göre, Batı'ya büyük bir üstünlük sağlamış; bu üstünlüğe dayanarak Batı, dünyaya kendine göre şekil ve düzen vermeye yönelmiştir.⁸ Kendini ileri ve iyi olarak niteleyen Batı merkezli bakış açısı, kendi dışındaki dünyayı geri, ilkel ve geleneksel gibi kategorilere ayırmış; bu ayırım üzerinden siyasal üstünlüğünü emperyalizm ve sömürgecilik olarak sürdürmüştür. Tarihin geri döndürülemez nosyonuna yaslanan ve determinist (gerekirci) bir anlayışla kendi tarihsel deneyiminin zorunluluğuna inanan Batı mantalitesi, dünyanın geri kalanını da kendi tarihsel sürecine dahil olma veya olmama tercihi ile karşı karşıya bırakmıştır.⁹

Günümüzde 19. Yüzyıl alışkanlıklarına sahip Batılı siyasetçi ve aydınları, farklı gerekçeler gösterse de Batı'nın dışındaki toplumların, Batı'nın geçirdiği tarihsel süreci yaşamadıkları ve farklı toplumsal tarihe sahip olduklarından

⁶ Bu çağı betimleyen Türkçede üç kaynak önereceğim: Charles Tilly, *Avrupa'da Devrimler (1492-1992)*, (Çev.: Özden Arkan), Afa Yayıncılık, İstanbul, 1995; Eric J. Hobsbawm, *Devrim Çağı (1789-1848)*, (Çev.: Bahadır Sina Şener), Dost Kitabevi, 1998; Taner Timur, *Devrimler Çağı (1848-1871-1917)*, Yordam Kitap, İstanbul, 2017.

⁷ Cyril E. Black, *Çağdaşlaşmanın İtici Güçleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1986, s. 7.

⁸ Thierry Hentsch, "Avrupa, Doğu'ya baktığında kendini *modern* olarak görmeye başlıyor ve modernlikle ilgili bu bilinçlenme (henüz bulanık da olsa), diğer bütün farklılıklardan da fazla, hatta Ortaçağdaki dinsel dışlamadan da fazla, Doğulu (bu kez Türk de buna dahildir) *bir başka dünyaya* attığını.." ifade etmektedir. *Hayali Doğu- Batının Akdenizli Doğuya Politik Bakışı*, Çev. Aysel Bora, Metis Yayınları, İstanbul, 1996, s. 124.

⁹ Örneğin; ünlü Alman sosyal bilimci Max Weber, modernliğin kültürel bir olgu olduğunu, Batı'ya özgü ve yalnızca orada gerçekleştiğini sorunsallaştırırken aslında rasyonel aklın ürettiği bilgiye dayalı bir kültürel değişimi gündeme getirir. Ayrıca Weber akla uygun karar vermenin geçmiş tüm anlayışları yitirdiğini ve bunun da "büyük bozumuna" yol açtığını öne sürer. Bu noktada modernliği "dünyanın büyüünün bozulması" olarak görür; *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, Çev. Zeynep Gürata, 3. Baskı, Ayraç Yayınevi, Ankara, 2002, ss. 13- 25

dolayı, hiçbir zaman Batı modernliğine ulaşamayacakları tezini savunurlar.¹⁰ Anahtar kelimenin *tarih/history* olduğu açık, bu tez ile tarihi yaşanmışlığa vurgu yapılır ve farklı siyasal üslup, yaşam tarzı ve kültürel kodlara sahip Batı-dışı toplumların modernliği yakalayabilmesi için tek yolun bunları terk ederek Batılı olanları alması önerilir. Emperyalist, sömürgeci ve hegemonik bir bakış açısıyla Batı-dışının tarihinin sıfırlanması ve Batı tarihine dâhil olması anlamına gelen bu öneri, açık veya gizli hep Batılı entelektüel gündemde canlı tutulmuştur.¹¹

II. MODERNLİK/ MODERNLEŞME VE BATI-DIŞI TOPLUMLARDA MODERNLEŞME SÜRECİ

Çoğunlukla katılımcı toplum ve siyaset, pozitivist bilim, rasyonel akıl, uzmanlaşmaya dayalı iş bölümü, tüketim alışkanlığı, milli devlet anlayışı, üretim araçlarına yabancılaşma, endüstrileşme, kentleşme, mesai ve boş zaman kültürü, liberal değerler, milliyetçilik ve laiklik gibi alanlarla ifadelendirilen modern olma, Batı-dışı toplumlar için bu tür anlayış, düşünce, davranış ve diğer pratikleri ithal etme olarak, modernliği yakalama veya 'modernleşme' olmaktadır.¹² Ancak Batı-dışı toplumların acil sorunları ile uzun bir değişim sürecini anlamlandıran modernleşme pratikleri arasındaki derin farklılık ve öncelik sorunu, Batı-dışı toplumların gündemlerinde çok tartışılmayan ama can alıcı konular olarak kalmıştır. Bir kere Batı modernliğinin çıkış sürecinde iki olgu belirginleşmiştir: Devlet ve birey... Modern devlet, toplumun varlığının verili olduğu noktada, toplumsal meselelerde düzenin sağlanması veya bazı meselelerin çözümünde hakem rolünün zorunluluğuna

¹⁰ Örneğin; Hegel'e göre tarih, öznenin özgürleşme sürecidir ve doğrusal bir ilerleme yasasına tâbidir. Özne tarihi süreç içerisinde kendisini daha fazla gerçekleştirmekte ve daha fazla özgürleşmektedir. Hiç kuşkusuz özgürleşen de, tarih yapan da Batılı öznedir. Doğu'da ise böyle bir özgürleşme süreci, dolayısıyla bir tarih yoktur. Doğu durağandır ve durağan olanın tarihi de olmaz. Altun, *age*, s. 23

¹¹ Batı-dışı toplumların tarihe randevularını kaçırdığı, tarihi ıskaladıkları ve daha çok tarihten çekildikleri yolundaki görüşleri için Daryush Şhayegan, *Yaralı Bilinç*, 4. Basım, İstanbul: Metis Yayınları, 2002, s. 24 ve 53; ayrıca günümüz küreselleşme olgusunun Batı-dışı toplumlara en ciddi darbesinin Batı medeniyetinin tarih paradigmasını eğitim yoluyla dünyaya yaydığını ve diğer toplumları yok olduklarına kendilerini inandırdığı üzerine Ahmet Davudoğlu, "Müzakere", *Modernleşme, İslâm Dünyası ve Türkiye, Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı, 17-19 Kasım 2000, İstanbul*, İstanbul: İslâm Araştırmaları Vakfı, 2001, s. 73.

¹² Modernleşme, kimilerine göre "eylem halindeki modemliğin" nitelemekte, (Alain Touraine, *Modernliğin Eleştirisi*, Çev. Hülya Tufan, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000, s. 44); kimilerine göre ise "insanlığın hayati bir deneyim tarzı olarak sürekli bir oluş halinde yaşadığı süreçleri" tanımlamaktadır (Marshall Berman, *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor*, (çev. Ümit Altuğ ve Bülent Peker), İletişim, İstanbul, 1999, s. 23). Bu kavram diğer yandan "Batı Avrupa'da Orta Çağın sonunda başlayan ve günümüzde en uzak ülkeleri bile içine alan devasa dönüşüm" olarak da adlandırılmaktadır (Robert E. Ward-Dankwart A. Rustow, "Introduction", *Political Modernization in Japan and Turkey*, Eds. Robert E. Ward-Dankwart A. Rustow, Princeton & New Jersey: Princeton University Press, 1964, s. 3). S. N. Eisenstadt ise aynı kavramı, "on yedinci yüzyıldan on dokuzuncu yüzyıla kadar Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'da gelişen, daha sonrasında diğer Avrupa devletlerine ve (nihayet) on dokuzuncu ve yirincinci yüzyıllarda da Asya, Afrika ve Güney Amerika kıtalarına yayılan, ekonomik, siyasal ve toplumsal süreçler yönünde açığa çıkan dönüşümler" olarak ele almaktadır (S. N. Eisenstadt, *Modernization: Protest and Change*, New Jersey: Prentice Hall Pr., 1966, s. 1). Black, modernleşme yerine daha çok "çağdaşlaşma" terimini kullanmakta ve çağdaşlaşmayı "tarih boyunca gelişmiş kurumların insanın bilgisindeki görülmemiş artışı yansıtan ve hızla değişen işlevlere uyarlanması süreci" olarak tanımlamıştır. (Black, *age*, s. 1).

dayalı ortaya çıkmıştır.¹³ Sonraki süreçte, belli bir coğrafyada kültürel tanımlı milletle bütünleşip milli devlet biçimini alırken, birey de edilgen tebaadan sıyrılıp hak ve sorumluluklara sahip, bir özne olarak, vatandaşa dönüşmüştür.¹⁴ Geleneksel toplumlarda¹⁵ bireyin görünür olmadığı; cemaatçi yapılar egemen olduğu ve “ortak iyi” için devletin ve toplumun önceliği olduğu tezi güçlü bir biçimde yer alır.¹⁶ Bundan dolayı Batı-dışı modernliğin bireyi bypass ederek, toplum çıkarlarının birey içinde, çıkarına ve üstün olduğu güçlü bir söylem dillendirilmiştir. Bundan dolayı Batı modernliğinde bulunan yetkin özne veya egemen vatandaş alanlarının gelişemediği; bunun yerine milli devlet ve iktidar söyleminin içinde bireyin fedakârlığına ve arka planda kalmasına yol açan sert milliyetçi ve toplumcu ideolojik bir duruşun biçimlendiği görülür. Genel algıya göre modern toplum, seküler değerler etrafında bütünleşmiş, laik ve milliyetçi bir toplumdur.

Batı-dışı toplumlarda modernleşme, devletle; devletin bazı kurumlarının Batılı modernliğin vaaz ettiği biçimde yeniden düzenlenmesiyle ortaya çıkmıştır. Bu başlangıçta temel dürtü “geri veya geç kalmışlık” psikolojisinin belirleyici olduğu;¹⁷ Batı’yı görmüş, eğitim almış ya da Batılılarla temas kurmuş yerli yönetici ve aydınların bireysel çabaları ile başlamıştır.¹⁸ Askeri yenilgiler ve buna bağlı siyasal egemenliğin kaybı veya vesayete girmesi, Batı-dışı siyasal elitleri acil arayışlara itmiş; “ne yapmalı” ve “nasıl yapmalı” soruları etrafında oluşan bir arayış, siyasal elitlerin elinde bulunan devleti merkez alan modernleşme girişimlerine yol açmıştır.¹⁹ Bunda Batı-dışı toplumların düşük

¹³ Ayrıca modern devlet, merkezi, anayasalı, katılımcı, milli ve laik olan özelliklere sahip devlet demektir. İsmail Coşkun, *Modern Devletin Doğuşu*, Der Yayınları, İstanbul, 1997, ss.163-166.

¹⁴ Modern birey ve vatandaş hakkında daha fazla bilgi için Zeynep Özlem Üskül, *Bireyciliğe Tarihsel Bakış*, Bike Yayıncılık, İstanbul, 2003; Derek Heater, *Yurttaşlığın Kısa Tarihi* (Çev.:M. Delikara Üst) İmge Kitabevi, İstanbul, 2007.

¹⁵ Geleneksel toplumlar dediğimizde, a) İnsan ilişkilerinin duygusal, toplumsal, özel standartlara yöneldiği, başka kişileri kendilerine atfedilen özelliklere göre değerlendiren ve yaygın ilgilere yönelik nitelikler taşıyan, b) Kurumların uzmanlaşmadığı, karşılıklı bağımlılıkların bulunmadığı, insan ilişkilerinde geleneklerin, özel ilkelere, işlevsel yaygınlığın egemen olduğu, merkezleşme eğilimlerinin görülmediği, pazar ve para ekonomisinin gelişmediği, bürokrasinin oluşmadığı, ailenin ve birinci grup ilişkilerinin egemen olduğu, nüfusun çoğunluğunun köylerde yaşadığı, c) İnsanlarının çoğunluğunun okuma yazma bilmediği, kentleşmenin görülmediği, iletişimin gelişmediği, insanın kendisini başkalarının yerine koyma gücünün bulunmadığı ve katılımcı olmayan, d) Bireylerin normal olarak aile, yerel topluluk ve ait oldukları işlevsel grupla ilişkilerinde bulunduğu, başkalarına, kişisel güvenliklerine destek olan tanışıklıkların kapsamına dayalı dar bir görüş açısından bakıldığı, e) Modern milletin göstergelerinden birisi olan, vatandaşlarının büyük bir oranının çabalarını sürekli olarak harekete geçirilmesi yeteneği görel olarak bulunmayan, parçalı ve çoğunlukla taklit etmek istedikleri modern güçleri üstün kılan büyük kurumlardan yoksun, birlikte hareket etmeye yönelik davranışları, oldukça düzensiz, küçük ölçekte ve sınırlı amaçlara yönelik olma eğilimi gösteren, toplumdur. Murat Tazegül, *Modernleşme Sürecinde Türkiye*, Babil Yayınları, İstanbul, 2005, s. 22-30.

¹⁶ Ernest Cassirer, *Devlet Efsanesi*, (çev.: Neda Arat), Remzi Kitabevi, İstanbul, 1984, s.147 vd.; Mehmet Ali Ağaoğulları, Cemal Bali Akal, Levent Köker, *Kral Devlet ya da Ölümlü Tanrı*, İmge Kitabevi, 1994, ss. 275 vd.

¹⁷ Geç kalmışlık veya gecikmişlik psikolojisi üzerine Abdullah Laroui, Tarihselcilik ve Gelenek, (çev. Hasan Bacanlı), Vadi Yayınları, Ankara, 1993, s.153 vd.; Ahmet Çiğdem, “Batılılaşma, Modernite ve Modernizasyon”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce -Modernleşme ve Batıcılık*, 3. Cilt, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002 s. 68. Ayrıca, Yunan modernleşmesinin gecikmişlik üzerinden tartışıldığı bir çalışma için Gregory Jusdanis, *Gecikmiş Modernlik ve Estetik Kültür*, (çev. :Tuncay Birkan,) Metis Yayınları, İstanbul 1998, ss. 9 vd.

¹⁸ Tom B. Bottomore, *Seçkinler ve Toplum*, Çev. Erol Mutlu, Gündoğan, Ankara, 1990, s. 101 vd. (özellikle V. Bölümün tamamına bakılabilir).

¹⁹ Halis Çetin, *Modernleşme ve Türkiye’de Modernleşme Krizleri*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2003, ss.107-108.

okuryazarlığı, kitle iletişimin gelenekselliği, basın olmaması ve kamuoyu yokluğu gibi eksikliklerin yanında, geleneksel toplumların yatay olarak yöneten ve yönetilen olarak tarihsel yapılanması²⁰ ve yönetenlerin yönetilenleri yönetime hiç dâhil etmedikleri tarihsel hafızanın olması temel belirleyicidir.

Batı-dışı toplumlarda modernleşme girişimlerinin başlangıç sürecinde devleti yönetenler genelde geleneksel siyasal yöneticilerdir; bunların modernleşmeye taraftar olma süreçleri modernleşmenin yönünü ve hızını belirlemiştir.²¹ Modernleşme taraftarı aydın ve siyasal elitlerin Batı ve Batı'daki gelişmeleri layığı ile değerlendirebilecek bilgi ve eğitim formasyonları düşük olmakla birlikte, çoğu kendi toplumlarının geri, Batı'nın ileri olduğu geriliminde kendi toplumlarının varoluşlarının ancak Batılı gibi olma, düşünme ve yaşamadan geçtiğini dillendirme cesaretini göstermiş; bazıları toptancı, bazıları telifçi ama modernleşmenin hayati olduğu noktasında ortak bir söylemi dillendirmişlerdir.²² Batı-dışında toplumun edilgen olduğu ve geleneksel kompartımanlarında tarihsel tecrübeler dayalı ortak bir iyi etrafında örgütlülüğü, modernleşme taraftarı bireysel çıkışları önemli kılmış; bunların yazılı ve sözlü anlatımları belirleyici olmuştur. Batı emperyalizminin çok yönlü saldırıları karşısında kaybedilen üstünlüğün geri döndürülemez biçim aldığı süreçte Batı-dışının siyasal elitlerinin, ellerinde bulunan devleti koruma ve güçlendirme adına modernleşmeye yönelmeleri kaçınılmaz olmuştur.²³ Bu devletlerin modernleşmeci yöneticilerinin bazıları devletin ihtiyaçları bağlamında çağdaş bilim ve bilgi ve buna bağlı teknolojik uygulamaları öncelikle modernleşme gündemlerine alırken birçoğu askeri yeniliklerle sınırlı bir modernleşme gündemleri ile işe başlamışlardır. Ancak süreç içinde modernleşme devletin dönüşümünden ve teknolojik yeniliklerin hayatı kolaylaştırıcı kabulünden başlayarak bütün alanlara dâhil olması ile ikili gelişme

²⁰ Yöneten ve yönetilen ayrımına Osmanlı örneği için Carter V. Findley, *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform*, (Çev.:latif Boyacı- İzzet Akyol), İz Yayıncılık, İstanbul, 1994, ss 6-33.

²¹ Black, *age*, s. 54. Ayrıca, özünde devletin merkezi yapısının güçlendirilmesi ve etkinliğinin artırılması ile devletin etkinliği altında toplumsal bir düzenin ve buna bağlı refahın artışına dayalı bir modernlik anlayışı, geleneksel yöneticilerin modernleşme taraftarlığı ilk çıkış noktasıdır. Adına Aydınlıkçı Despotizm ya da Kameralizm de denilen ve eski kurumları ortadan kaldırarak yeni kurumlar oluşturmakla işe başlayan bu ilk modernleşme yanlısı geleneksel önderler, Batı Avrupa'nın dışında hemen hemen bütün devletlerde görülür. Prusya'da Büyük Frederick, Rusya'da II. Katerina, Avusturya'da Maria Theresa ve II. Joseph, Osmanlı'da II. Mahmut ve II. Abdulhamid, İrani'de Abbas Mirza ve Nasreddin Şah, Japonya'da Meiji ve Çin'de Cixi bunlara örnek verilebilir. Avrupa bağlamında Aydınlıkçı Despotizm hakkında kısa bir değerlendirme için Stephen J. Lee, *Aspects of European History (1494-1789)*, 2nd edition, Routledge, London & New York, 1984, ss. 258-266; Kameralizm için Şerif Mardin, *Osmanlı Modernleşmesi (Makaleler 4)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, ss. 84. Ayrıca Orta Doğu'daki reformcu liderlerin "aydınlıkçı despotlar" olduğu iddiası üzerine Landen, *age*, s. 28.

²² Yabancı danışmanlar ve Batı'yı görmüş veya Batı tipi eğitim almış bürokratların telkinleri sonucu geleneksel önderler arasında, süreklilik olmamakla birlikte, modernleşme yanlısı olanlar çıkmıştır. Çok sayıda olmamakla birlikte modernleşme taraftarı dini önderler de vardır. Ronald P. Dore, "Modernization: The Bourgeoisie", *International Encyclopedia of the Social Sciences*, Ed. David L. Sills, Vol.: 10, The Mcmillian Com& the Free Press, 1968, s. 408; Ellen Kay Trimberger, *Tepeden İnmeci Devrimler*, (çev.: Fatih Uslu), Gelenek Yayıncılık, İstanbul, 2003, s. 108.

²³ Osmanlı Devletinde bunun böyle olduğu üzerine Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 72-73.

ve gerilimlere yol açmıştır. Bu ikilik ve gerilimler Batı-dışı toplumların derin çatışma gündemlerini günümüze kadar meşgul etmiştir.²⁴

Batı'dan ithal edilen modernlik, farklılıklarına ve çağdaşlık düzeylerine rağmen geniş bir geleneksel ilişkiler ağına dayanan Batı-dışının devlet ve toplum yapılanması karşısında, kendi iddia ettiği "en iyi" olduğu söylemi, askeri ve teknolojik üstünlüğü ile birlikte, Batı-dışında bir karşılık bulmuştur. Ancak bu karşılığın gün yüzüne çıkması için psikolojik bir hazırlık dönemi ve bu dönemdeki gelişmeler belirleyici olmuştur. Genellikle modernleşmenin bir toplumda başlaması ve gelişiminde iç veya dış zorlama, zemin oluşumu veya sağlamaştırma, çok yönlü dönüşüm ve toplumsal bütünleşme gibi aşamalardan geçtiği varsayılır.²⁵ Elbette iç ve dış zorlamanın oluşum sürecinde emperyalist baskı ve siyasal elit veya aydınların tutumu belirleyicidir; ek olarak emperyalist baskının anlama ve yorumlama düzeyinde bireysel bakış açısı ve istencini etkileyen faktörlerin varlığı her toplumda ve durumda aynı değildir. Batı modernliği ve emperyalizmi ile uzun bir tarihsel rekabeti olan ve siyasal varlığı ile bu mücadeleyi uzun erimli sürdürebilen toplumlarda bireysel bakış erken ortaya çıkmış ve gelişme veya tehdidin boyutlarını farklı ve etkin görebilme imkânı olmuştur.²⁶ Bu durum modernleşme yanlısı siyasal elitlerle birlikte aydınların da ortaya çıkışına ve yönelimine etki etmiş; aynı dönemde hemen hemen modernleşmenin kaçınılmazlığına iman etmiş hale gelmişlerdir.²⁷ Elbette modernleşmeye ikna sürecinde, Batı'yı tanıma, anlama, kavrama ve değerlendirme süreçleri sonrası kendi çizgilerini belirleme ve yöntemler konusunda farklılıklar olmakla birlikte modernleşmenin kaçınılmazlığı noktasında ortak bir duruş vardır. Kendi devlet ve toplum yapıları ile çok farklı olanla karşılaşan Batı-dışı toplumların elitleri, geniş bir

²⁴ 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra Çin'de dinin birey ve toplum hayatından dışlanması, kutsal imparator fikrine dayalı tarihin reddi, komünist idealler çerçevesinde aidiyet ve mülkiyetin kötülenmesi, tarihi ve toplumsal kökenleri olmayan bir kültür yaratma çabaları ile Türkiye'de alfabe değişimi, antik döneme vurgu yapan ve yakın tarihi "ötek" yapan tarih söylemi, dinin kamusal ve kültürel alanlardan dışlanması, laik ve milliyetçi eğitim kanalıyla yeni insan yetiştirme çabaları, bireysel ve toplumsal travmalar yaratacağı göz ardı edilerek, "kopuş" meşrulaştırılmaya çalışılmıştır. Türkiye için İbrahim Kaya, *Sosyal Teori ve Geç Modernlikler-Türk Deneyimi*, İmge Yayınevi, Ankara, 2006, ss. 86 vd.; Zürcher, *age*, ss. 264-265; Nilüfer Göle, Çin ve Türkiye örneklerinden hareketle tepeden inme (otoriter) modernleşmenin geçmiş reddetme ve farklı tarihî dinamikte kendini tanımlama isteğini "gönüllü gelenekselleşmesizleşme" olarak görmektedir. Nilüfer Göle, "Batı-dışı Modernlik Üzerine Bir İlk Desen", *Doğu Batı*, Yıl: 1, Sayı: 2 (1998), ss. 59-60.

²⁵ Black, *age*, s.56-74.

²⁶ Robert E. Ward-Dankwart A. Rustow, "Conclusion", *Political Modernization in Japan and Turkey*, s. 438; İslâm dünyası için bunun doğru olamayacağı üzerine Ira M. Lapidus, *Modernizme Geçiş Sürecinde İslâm Dünyası*, Çev. İ. Safa Üstün, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1996, s. 24; Lapidus'a benzer biçimde, Osmanlı-Türk deneyimi için bunun çok doğru olamayacağını belirten İber Ortaylı, Osmanlıların Batılı güçlerle ilk karşılaşmasında şok yaşadığının ve bu şok sonucu modernleşmeye girişildiği yönündeki yaklaşımların alt yapısı olmadığını ileri sürer. İber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 3. Baskı, İstanbul: Hil Yayınları, 1995, s. 9.

²⁷ Batı-dışı toplumların modernleşme isteği en başta onun algılanmasından kaynaklanan bir problemle başlar. Batı önlerinde bir modeldir ve Batı hâlâ kendi içinde sürekli bir dönüşümü yaşamaktadır. Ancak Batı-dışı toplumların siyasal ve entelektüel önderleri acil olarak kendi toplumlarını Batı düzeyinde modernleştirmek istemektedirler. Bu önderler modernleşme sürecini, Batı'nın ürettiği düşünce kulvarı içinde, daima ilerleyen, asla geri çevrilemeyen, her toplum için zorunlu aşamaları ve geçerli yasaları ifade eden bir süreç olarak görmektedirler. Levent Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasî*, 12. Baskı, İletişim yayınları, İstanbul, 2010, ss. 49-50.

bilgi, kültür, toplum mühendisliği ve siyaset bilimi gerektiren modernleşmeye kafa yorduklarında ret ve kabul noktalarında derin gerilimler yaşadıkları ve kültürel yarılma, yabancılaşma, anomi gibi çatışmacı değerler edindikleri görülür.²⁸

Batı modernliğinin ortaya çıkışı, liberal değerlerin (özgürlük, girişimcilik ve bireysellik) öne çıktığı, emperyalist uygulamaların artı değer oluşturduğu ve üstünlük/ öz güven duygusunun hegemonik bir söyleme dönüştüğü süreçte gerçekleşmiştir. Batı-dışı toplumların modernleşme isteği, liberal değerlerin olmadığı ya da çok az görüldüğü, emperyalist saldırılara maruz kaldığı, üstünlük duygusunun yitirildiği ve özgüven sıkıntısının yaşandığı bir süreçte ortaya çıkmış veya yaşanmıştır. Bu durum Batı-dışı toplumlarda “ne yapmayı” ve “nasıl yapmayı” sorunlu bir başlangıca yerleştirmiştir.²⁹ Bu toplumlarda modernleşmenin liberal değerleri, devlet eliyle ve devlet elitlerince yerleştirilmeye çalışılmış;³⁰ ihtiyaç duyulan artı-değer emperyalist saldırılardan çöken ya da elde kalanlardan temin edilmeye gidilmiş; özgüvenin tekrar kazanılması için fazladan enerji harcanmasına yol açmıştır.

III.BATI-DIŞI TOPLUMLARIN MODERNLEŞME SÜRECİNDE DEVLETİN ÖNCELİĞİ SORUNU

Batı-dışı toplumların modernleşme sürecinde devlet, hem önceliğe hem de öncülüğe sahiptir. Zihniyet ve pratik olarak modernlik, Batı coğrafyasında ortaya çıkıp biçimlendiği ve belli bir olgunluğa eriştiği süreçte Batı-dışı toplumlar, bu süreçle karşılaşmış/tanışmış ve sürece dâhil olmak istemişler veya zorlanmışlardır.³¹ Bu dâhil olma sürecinde ise Batı modernliği farklı renk ve biçimler alarak ama emperyalist Batılı ruhunu terk etmeden farklı Batı toplumlarında yeniden üretildiği süreçte Batı-dışı toplumların hangi renk ve biçimi ithal, takip veya öykünmesi gerektiği gibi noktalarda ikircikli bir duruş sergilemişlerdir.³² Batılı modernliğin belli bir biçim ve renk aldığı süreçte

²⁸ Modernleşmeye bağlı kültürel yarılma, yabancılaşma ve anomi için Vehbi Bayhan, *Üniversite Gençliğinde Anomi ve Yabancılaşma*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1997, ss. I. Bölüm; Barlas Tolan, *Sosyoloji*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2005, III. Bölüm, VIII. Kısım.

²⁹ Modernizm'in, Batı'da yaşanan ve yeni olan, bilim, ahlak, siyasal düzen ve ekonomik yapı sunan doğal bir süreç olarak görülmesi üzerine Madam Sarup, *Postyapısalcılık ve Postmodernizm*, Çev. A. Baki Güçlü, Ark Yayınları, Ankara, 1995, s. 172. Ancak modern olanın Batı-dışı toplumlarca talep edilmesi ile başlayan süreç ise doğal olmayan, zorunlu bir süreç olarak görülmekte ve bu süreci harekete geçirecek ve sürdürecektir itici bir güç gerekmektedir. Bu noktadan olmak üzere toplumun bu işi üstlenebilecek düzeyde bir hareket kabiliyetinin olmamasından dolayı bu işi devlet ve onu ele geçiren siyasal iktidara üstlenmektedir. Batı-dışı toplumlarda ise bu yol gösterici karizmatik liderlere ya da tek partili siyasal iktidarlara dönmüştür.. Çetin, *age*, s. 184-192; Şükrü Hanioğlu "Batılılaşma: Giriş", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt 5, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992, s. 149.

³⁰ Almanya, Japonya, Türkiye ve İran gibi sonradan modernleşmeye yönelen toplumlarda “maaşlı orta sınıflar”ın varlığı devletin modernleşmedeki öncülüğünü belirlediği gibi toplumsal reformların gerçekleştirilmesinde de öncü olmaktadır. Toker Dereli, *Aydınlar, Sendika Hareketi ve Endüstriyel İlişkiler Sistemi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, 1975, ss. 254- 255.

³¹ Modernleşme süreçlerinde içsel ve dışsal zorlama için Black, *age*, s.57 vd.

³² Modernlerin ve buna bağlı olarak da modernleşmelerin başlangıçtan itibaren çoğul biçimlerde ortaya çıktığı üzerine Dominic Sachsenmaier & Jens Riedel (ed.), *Reflections on Multiple Modernities*, Brill, Leiden, 2002. Çoğul modernlikler ve

Batı-dışı toplumların, öncelikle, siyasi elit ve aydınları, Batı modernliği gerçeği ile karşılaştıklarında ya da turistik tanışıklıklarında, güç, düzen ve refahın temsilcisi olan devlet ve onun aygıtlarına dikkat yönelttikleri, hayranlık duydukları ve toplumsal olanın bununla olan ilişkisini gördükleri noktada devlet merkezli bir modernleşme zihniyet ve pratiğini içselleştirmişlerdir.³³

Sorun hangi biçim ve renkte olan modernliğe öykünüleceği ve devletin hangi modernleşme rollerini üstleneceği şeklinde çözümlenmeye çalışılmıştır. Batı-dışı toplumların ne siyasi elitleri ne de aydınları, tek tip bir modernleşme algı ve savunusuna sahip olmadıkları için hem devleti hem de toplumu modernleştirme süreçlerinde yaptıkları uygulama ve pratiklerin çoğu atıl kalmış; devlet, toplum ve birey nezdinde birçok krizlerin çıkmasına veya oluşmasına neden olmuştur. Ancak devlet önceliği hiç terk edilmemiş; yadsınmamış ve problem olarak görülmemiştir. Bunda devletin siyasal ve askeri güçsüzlüğünün açık görünürlüğü ve acil önlem alınması gerektiği düşüncesinin baskın rol oynadığı gibi, devlet gücünü kullanarak kısa, hızlı ve sonuç alıcı noktaya ulaşma isteğinin belirleyiciliği esastır.³⁴ Batı-dışı siyasi elitler ve aydınlar, devletin düşkünlüğünü önceledikleri gibi, toplumsal düşkünlüğü ya da geri kalmışlığı da görmüşlerdir. Ancak bir toplumun değişime ve dönüşüme ikna, yönlendirme, kabul, yönelme ve harekete geçme süreçleri, uzun erimli ve fazladan maddi- manevi çabaları gerektirir. Batı-dışı siyasi elitlerin ve aydınların, emperyalizmin başat, tarihin hızlı devindiği ve geç kalmışlık psikolojisinin egemen olduğu tarihsel süreçte siyasal yönetim ve karar mekanizmalarını etkileme ve yönlendirme söylem ve pratiklerine yaslanmışlardır. Bu da Batı modernliğini tersten okuma ve kendi toplumlarının edilgenliğini bilme ve onu harekete geçirmek için devleti merkeze alan ve onun yaptırım gücünden yararlanan bir modernleşme anlayışını beslemiştir. Bundan dolayı Batı-dışı modernleşmenin yöntem ve teknikleri, çoğulcu ve birey öncelikli toplum ve devlet değişim ve dönüşümüne yaslanan Batı modernliğinin normlarını gerçekleştirmek için uygulamaya sokulurken, tersten işlenmiş ve devlet merkezli ya da tepeden inmece otoriter ve tek tipleştirici bir renk almıştır.³⁵ 19. yüzyıldan yirminci yüzyıl ortalarına kadar Batı-dışı modernleşme söylemine hâkim olan zihniyet, felsefe, ideoloji ve ütopya referanslarının katı, dogmatik ve hegemonik doğası kadar, eylem ve pratikleri bu tersten okumanın yansımasıdır. Elbette bu okuma hem modernleşme kaynaklı

Türkiye deneyimi üzerine bir tartışma için İbrahim Kaya, *Sosyal Teori ve Geç Modernlikler-Türk Deneyimi*, İmge Kitabevi, Ankara, 2006.

³³ Osmanlı örneği için Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s.89. Bir örnek olarak Tanzimat döneminde Batı şehirlerinin düzen ve görkemini Osmanlı Şehirciliğine etkisi üzerine Stefan Yerasimos, "Tanzimat'ın Kent Reformları Üzerine", *Tanzimat*, (Der.: Halil İnalçık/ Mehmet Seyitdanlıoğlu), 2. Baskı, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2006, s. 366-369 (365-380).

³⁴ Çetin, *age*, s.107-108.

³⁵ Türkiye ve Japonya örnekleri üzerinden bir analiz için Ellen Kay Trimberger, *Tepeden İnmece Devrimler*, (çev.: Fatih Uslu), Gelenek Yayıncılık, İstanbul, 2003, ss.31 vd.

krizleri beslemiş hem de modernleşmenin kökleşmesini engellemiştir. Bu durum, sık sık şu soruyu gündeme getirmiştir: “*Garplılaşmanın Neresindeyiz?*”³⁶

Batı-dışı toplumların devlet öncelikli ve siyasi karar mekanizmaları ve onun dolaylı-dolaysız insan gücüne yaslanan modernleşme çabalarının tarihsel aralığı, birçok yönüyle Batı modernliğinin maddi-manevi kazanımları ile daha da güçlenen Batı emperyalizminin dünya hâkimiyeti kurduğu bir döneme denk gelir. Bu kronolojik düzlemde modernlik yönünde hem değişme ve dönüşme hem de emperyalizme karşı durma ve savaşıma arasında iki tercihi de gerçekleştirmek isteyen Batı-dışı toplumların siyasi elitleri ve aydınları, Batı toplumlarının tersine, maddi-manevi artı değeri kendi edilgen, geri ve zayıf toplumlarının ekonomik imkânlarından temin etmek zorunda kalmışlardır. Sömürgeciliğin veya mandacılığının olumsuz etkilerini kendi içinde ve dışındaki dünyada gören/şahit olan bağımsız ama düşkün Batı-dışı devlet ve toplum önderleri, çoğunlukla anti-emperyalist, milliyetçi ve siyasi bağımsızlığı önceleyen bir modernleşme ideoloji ve pratiğine yönelirken kendi toplumlarının maddi-manevi imkânlarını kullanmaya veya harekete geçirmeye yönelmek zorunda kalmışlardır.³⁷ Modernliği ilk yakalayan Batı Avrupalı devletler, sömürgelerinden elde ettikleri artı değeri, modernliğin gerçekleşme sürecinde toplum ve devlet ihtiyaçları için sık sık kullanırken ve bununla toplumsal huzursuzlukları azaltırken, Batı-dışı toplumların böyle bir artı değeri ya hiç yoktur ya da Batı emperyalizminin ihtiyacına yöneliktir. Ayrıca, sömürge toplumlarının modernleşme sürecindeki ilk deneyimleri sömürgeci güçlerin sömürge politikaları ile belirlenmiştir. Sömürge yönetimleri bağlı oldukları metropol ülkelerin birer prototipini oluşturan yönetim birimlerinin yanında siyasi ve hukuksal kurumlar getirmişler, bunları hayata geçirecek kararlılığı göstermişler; bunun altyapısını oluşturmaya ve eğitime ağırlık vermişlerdir. Sömürge amaçları için gerekli olan demiryolu, karayolu ve liman yapımını gerçekleştirmişler; iletişimi sağlayacak tesis ve araçları kurmuşlar, çalışma ve koruyucu sağlık düzeni ile işgücü ihtiyacına bağlı eğitim kurumları oluşturmuşlar ve yeni veya verimli ürünler ile bunları mamul hâle dönüştürecek sanayiler getirmişlerdir. Modernleşmenin pahalı, köklü ve şiddetli etkiler doğurabilecek sonuçlarının bir kısmı sömürgeci güçlerce üstlenilmiştir. Sömürge toplumlarında bağımsızlık sonrasına birçok açılardan ulaşılmış modernleşme göstergelerinin yanında modernleşmenin nimetlerinden toplumun hızlı yararlanma ve faydalarını görme imkânları miras kalmıştır. Bu durum modernleşmeyi devralan yerel elitlerin işini kolaylaştırmakla

³⁶ Soruyu Türkiye için Mümtaz Turhan sormuştur ama soru modernleşme süreçlerindeki bütün toplumlar için geçerli bir sorudur. *Garplılaşmanın Neresindeyiz*, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1958.

³⁷ Black, age, s.62. Amerika, Rus, Japon, İran, Çin, Türkiye, Vietnam ve Cezayir modernleşme süreçleri için bu durum geçerlidir.

birlikte sömürgeci güçlerin kendi ihtiyaçlarına göre belirledikleri ekonomik bir yapı kalmış ve bağımsızlığını kazanan birçok devletler kendi ihtiyaçlarını belirlemede ve ürettikleri ürünler için pazar bulmada sıkıntılar yaşamışlardır. Bu da yeni bir bağımlılık durumu yaratırken bağımsızlıklarını kazanmalarının önemi tartışılır hâle gelmiştir. Birçok Asya ve Afrika ülkesi bugün bile sömürgesi oldukları ülkelerin dilini, kültürünü benimsediği gibi dış ekonomik ilişkileri de bu sömürgeci ülkelere bağımlıdır.³⁸

Ancak modernleşme pratiğini kendi inisiyatifi ile gerçekleştirmek isteyen Batı-dışı toplumların siyasal elitleri ve aydınları, güçlü milliyetçi, bağımsızlıkçı ve anti-emperyalist duygu ve düşüncelerinin etkisi altında hem bağımsız kalmak hem de Batı normlarında endüstrileşmek için çoğunlukla kendi toplumlarının maddi -manevi gücünden yararlanmak ve ona yaslanmak zorunda kalmışlardır. Tarihsel değerler ve geçmiş yüceltilirken coğrafyanın bütün imkânları ve yaslandıkları insan gücünün bütün yetenekleri harekete geçirilmeye ve yararlanılmaya çalışılmıştır. Bireyin yadsındığı devlet ve toplum odaklı bir bakışla tarih, kültür ve şimdinin imkânları zorlanmıştır.³⁹ “Büyük geçmiş” ve “güzel vatan” imgelerinden kotarılan, “zeki ve çalışkan” söylemi ile desteklenen, “birlik ve beraberlik” ruhu ile sentezlenen ve “çağdaş uygarlığı yakalama” siyasal ideoloji ve ütopyası ile şekillenen bu zorlanma,⁴⁰ toplumsal talep ve beklentilerle örtüşmemiştir.

IV. BATI-DIŞI TOPLUMLARDA MODERNLEŞME SÜREÇLERİNDEKİ DİRENÇ ODAKLARI: GELENEK VE DİN

Modernlik, ilkel, geri ve geleneksel olanın yerine yeni, ileri ve seküler olanın aldığı tarihsel bir durumdur.⁴¹ İlkel toplumlardan geleneksel toplumlara kadar siyasal, toplumsal, kültürel ve ekonomik alanlara sinen ve biçim veren

³⁸ Birçok Batı-dışı coğrafyanın, Batının ihtiyaçlarına yönelik, yer altı ve yer üstü kaynaklarına dayanan artı değerinin ihracı süreci, sömürge, yarı-sömürge veya bağımlı çok yönlü ilişkiler üretmiştir. Afrika sömürge sonrası aydınların haleti ruhiyeleri üzerine Franz Fanon, *Yeryüzünün Lanetlileri*, Birleşik Yayıncılık, İstanbul, yty, s. 135 vd.; Afrika'nın sömürge ve sömürge sonrası için Türkkiye Ataöv, *Afrika Ulusal Kurtuluş Mücadeleleri*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1977; Ali Mazrui, *Afrikalılar*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1992. Afrika'daki sömürgeciye bağlı olarak sömürülenin modernleşmesi üzerine bilgiler için Mazrui, s. 15 vd. Mazrui'nin kitabının 8, 9 ve 10. bölümlerinde Afrika'daki Sömürge-sömürülen ilişkileri üzerine geniş bilgi bulunmaktadır.

³⁹ Manfred Halpern, *The Politics of Social Change in the Middle East and North Africa*, New Jersey: Princeton University Press, 1963, s. 53.

⁴⁰ 20. yüzyılda yoğun modernleşme yoluna giren Türkiye ve İran Batıda üretilen Oryantalist çalışmaların dil, kültür, tarih ve millî temalarından geniş biçimde yararlanmışlardır. Oryantalizm için Edward W. Said, *Şarkiyatçılık*, Çev. Berna Ünler, Metis Yayınları, İstanbul, 1999; Oryantalist çalışmaların Türkiye ve İran'daki millî kimliklerin oluşumuna etkisi için David Kushner, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, Fener Yayınları, İstanbul, 1998, s. 39 vd.; Mustafa Vaziri, *Iran as Imagined Nation: The Construction of National Identity*, New York: Paragon House, 1993, s. 103 vd.; Mohammad Tavakoli-Targhi, *Re-fashioning Iran: Orientalism, Occidentalism*, New York: Palgrave, 2001, s. 20 vd.

⁴¹ Modern-geleneksel ayrımını, modernleşme kuramının favori dikotomisi olarak gören Altun, kuramın toplumları modern ve geleneksel olarak ikiye ayırdığını; daha sonra bu ayrımı “geçiş (aşamasındaki) toplumları” (*transitional societies*) da eklediğini ve bu toplum tiplerine uygun düşen modeller ve bu modelleri niteleyen özellikler tespit edildiğini belirtmektedir. Age, s. 183-184.

iki temel gerçek, “ezeli geçmişin otoritesi”⁴² olan *gelenek* ve “kutsal meşrulaştırma aracı”⁴³ olan *dindir*. Gelenek ve din, modern öncesi toplumlarda çok yönlü bütünleşme ve meşrulaştırma işlevi gören kurumlardır. Ancak modern/lik/leşme süreçlerinde, gelenek ve din, çağdaşlık ve sekülerlik düzlemlerinde, ciddi çatışma ve rekabet alanları olarak var olmuşlardır. Özellikle siyasal iktidarın kullanımı ve toplumsal bütünleşme süreçlerinde, egemenliğin kaynağı ve seküler toplum mühendisliği için, gelenek ve dinin yerine, kültürün imkânlarından ve güncel ideolojik söylemlerden yararlanılmıştır.

Hem modernlik hem de modernleşme süreçlerine, geleneksel olanın yerine modern/çağdaş olanın ikame edilmesi ve geleneksel olanın çözülerek yok edilme süreçleri olarak bakılır.⁴⁴ Devletten topluma, ekonomiden kültüre, çok sayıda ilişkiler ağı oluşturan ve uzun geçmişten süzülerek gelen değerler ve normlar bütünü⁴⁵ olan gelenek, birçok yönüyle modern olanla çatışmak zorunda kalır. Bunda gelenekselin siyasal düzlemde patrimonial yapıya kaynaklık etmesi ve sosyo-ekonomik ilişkilerde durağan, törensel ve yerel ilişki yapılarını kontrol ve sürdürme eğiliminde olmasıdır. Modern durum, rasyonel yöntem/yönetim ve sosyal hareketlilik üzerine kurguludur. Gelenek ise normlar ve statükodan beslenir. Bu ise hem modernliğin hem de modernleşme süreçlerinde değişim ve dönüşümün önünde aşılması veya kaldırılması gereken engeller olarak görülür.⁴⁶ Ancak modern toplumlarda geleneğin çözülmesi, yerine aynı etkiyi yapacak, yeninin konulamaması veya kurulamaması durumlarda, çatışma ve yabancılaşma sorunları baş gösterir. Modernlik veya modernleşme süreçlerinde geleneğe dayalı sorunların aşılmasında tarih, dil ve kültürün imkânlarından yararlanılır; yeni bir tarih yazımı, dil eğreltileri ve seküler kültür kodları inşa edilir. Modernlik ve modernleşme süreçlerinde, gelenekselin yerel ve patrimonial ilişkilerinin yerine, millî ve kozmopolit ilişkiler ön plana geçer.⁴⁷ Bu durum, ilk modern olan toplumlarda geleneksel siyasal ve sosyo-ekonomik ilişkiler evrimleşerek nispetten sorunlar zamana yayılmış ve belli bir uzlaşılı kültürü ile aşılmıştır. Batı dışı toplumlarda ise, devlet merkezli veya devlet eliyle modernleşmeyi

⁴² Tanımlama Max Weber'e aittir. *Sosyoloji Yazıları*, (Çeviren. Taha Parla), 7. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s.133

⁴³ Dinin çeşitli sosyal uygulamalara meşruluk kazandırması üzerine Enver Özkalp, *Sosyolojiye Giriş*, 22. Baskı, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa, 2015, s.197; Karizmatik otoriteye bağlı olarak kutsal meşrulaştırma aracı olarak inancın yeri üzerine Max Weber, *Bürokrasi ve Otorite*, ss. 75 vd.

⁴⁴ Altun, *age.*, s. 183-184; Köker, *age.*, s.48-49. Ayrıca barbar yerine gelenekselin niçin tercih edildiğine gelince, barbar kavramı ötekini mekânsal düzlemde insanlığın uzağına yerleştiriyorken, geleneksel kavramı, bir geç kalmışlığı, zamansal bir uzaklığı ifade etmekteydi. Peter Wagner, *Modernliğin Sosyolojisi*, Çev. Mehmet Küçük, Doruk Yayıncılık, İstanbul, 2003, s. 88.

⁴⁵ Değerler ve normlar için Barlas Tolun, *Sosyoloji*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2005, s. 233 vd.

⁴⁶ M.I.T. Study Grupu, “The Transitional Process”, *Political Modernization*, (Edid by Claude E. Welch, Jr.), Wadsworth Publishing Company, Inc., Belmont/ California, 1967, ss.22-24.

⁴⁷ Çetin, *age.*, s.11-112.

kolaylaştırmış ancak problemlili alanların ya baskılanarak üstünü örtmüş ya da çatışmayı göze alan devrimci bir süreci başlatmıştır.⁴⁸

Hem modernlik hem de modernleşme süreçlerinde en ciddi ve en kapsamlı direnç odağını dinin anlam dünyası ve onun kurumları oluşturmuştur. Tarihsel süreç içinde, ilk modernliğin ortaya çıkışından daha sonraki modernleşme süreçlerine kadar, din ile modern olan çatışmış; din, devlet ve toplum nezdinde mevziler kaybederken, modern olan genişleyerek güçlenmiştir.⁴⁹ Modern toplumların oluşum sürecinde gelenekselle güçlü bağları olan ve moral değerleri biçimlendiren dinle yeni ve seküler olana yaslanan modernlik çatışarak bir değişim ve dönüşüm gerçekleşmiştir. Bu çatışma kimi toplumlarda düşük kimi toplumlarda yüksek yoğunlukta ama mutlaka gerçekleşmiştir.

Batı toplumlarında, ideolojik olarak, modernliğin dillendirildiği 18. yüzyıl Aydınlanma ve 19. yüzyıl emperyalizm çağının tarihsel arka planı olan geç ortaçağ ve yeniçağlar, sayısız din ve köylü savaşlarına yataklık eder. Artan ticaret, girişimcilik, seküler söylem ve şehirleşmenin, kutsal, geleneksel, kırsal ve patronajla ilgili olanın tarihsel uyumunu ve düzenini altüst eder. Hıristiyanlığın teolojik ve tarihsel sorunlarından beslenen ve seküler alanla ilişkili siyasal güçlerce desteklenen Hıristiyan mezhep savaşları, Papalık merkezli Katolik Kilisesi'nin manevi ve dünyevi hegemonyasını sarstığı gibi, seküler alanları genişletmiş; laik ve profan söylemleri önemli kılmıştır.⁵⁰ Büyük dinlerin, "genel iyi" adına çoğunlukla yasakladığı veya hor gördüğü, küçük günah, boşanma, faiz ve tefecilik, kazancın kaynağı, lüks yaşam gibi bu dünya ile ilişkili suç veya günah olan davranış ve pratiklerin esnemesi ile birlikte, Batı toplumlarında büyük bir değişim ve dönüşüm başlamıştır.⁵¹ Ancak din ile laik alan arasındaki ayrım çizgisinin belirsizliği din ile modernlik çatışmasını şiddetli, kanlı ve yıkıcı süreçlere taşımıştır. Özellikle Batı Avrupa tarihinin geç ortaçağdan yakın çağlara modern olanın dinle uzlaşısını sağlamaya çalışan çabaların yıkıcı ve yeniden yapılandırıcı özgül pratikleri, toplumdan topluma, devletten devlete farklılıklar gösterse de, sekülerleşmeyi kalıcı, laikliği siyasal baş gündem ve milli devlet olgusunu gerçekliğe dönüştürmüştür. Ancak dinin evrensel, kozmopolit ve hegemonik söylemleri karşısında laik ve milli olanın var oluşu ve güçlenmesi kolay gerçekleşmemiş; uzun erimli siyasal mücadeleler ve kanlı çatışmalar sonucu olmuştur.

⁴⁸ Dankwart A. Rustow, *A World of Nations- Problems of Political Modernization*, The Brookings Institution, Washington, DC, 1967, ss. 117 vd.

⁴⁹ Mümtaz'er Türköne, *Modernleşme, Laiklik, Demokrasi*, Ark Yayınları, Ankara, 1994, s.39.

⁵⁰ Bu dönemde Avrupa'daki mücadele ve savaşların özet bir anlatımı için Lee, *age*, s. 1 vd. Ayrıca dönemin dinsel tartışmaları ve yaşananlar için Preserved Smith, *Rönesans ve Reform Çağı*, (çev.: Serpil Çağlayan), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 2001, III., IV. Ve V. Bölümler.

⁵¹ Max Weber, bunu, ekonomik eylemler ve meslek ahlakındaki dini değişimler üzerinden okur. Daha geniş bilgi için *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, (Çeviren: Zeynep Gürata), 3. Baskı, Ayraç Yayınevi, Ankara, 2002.

Batı- dışı toplumlarda gelenek ve din, yakın çağlara kadar, kimlik, toplumsal ilişki ve düzen, gündelik yaşam, zihni faaliyet ve dünya görüşü olarak güçlü söylem diline sahip olmuş; birey, toplum devlet ve ideoloji bağlamında kuşatıcı veya hâkim paradigmalara varlık bulmuştur. Geleneğin sınınmışlığı ve dinin bütünlükçü doğası içinde siyasal, sosyal ve kültürel alanlar içinde zaman zaman sert çatışmalar yaşanmış; ihtiyaç ve yorum üzerinden bazı esnemeler veya bağımsız alanlar kabullenilmiş olmakla birlikte, bu durumlar yine de gelenek ve dinle meşrulaştırılmıştır. Modernliğin sert, profan, emperyal yüzleri ile karşılaştığında gelenek ve özellikle din bir sığınma alanı olarak işlev gördüğü gibi, modernleşmenin zorunluluğuna veya gerekliliğine kaynaklık eden ilk nedenselliğin püriten söylemlerini de biçimlendirmiştir. İlk dönem Batı-dışı toplumlardaki modernleşmeci ve karşıtlarının meşruiyet kaynağı olarak dinin mesaj, pratik, yorum ve farklı yaşam desenlerine dayanmışlardır.⁵² Bütünlükçü ve paganist dinlerin büyük bir kısmı siyasal alandan çekilirken, İslam toplumlarında modernleşme süreçleri, “özü kaybetmeden çağı yakalama” misyonuna dönüşmüştür.⁵³

Gelenek ve din, modernleşme karşısında, tarihli, sınınmış ve güvenli sığınaklara yataklık eden alternatif veya karşıt söylemler olarak aşılması gereken kuşatıcı yapılardır. Birçok Batı-dışı toplumda modernleşme süreçlerinde siyasal iktidarlar, din ve gelenekle çatışmak zorunda kalmış; ya uzlaşarak ya da din ve geleneğin etkisini sınırlandıracak siyasal tutumlara yönelmişlerdir. Çoğunlukla geleneğin birçok anlam, davranış ve ritüeli milli olanın içinde eritilmiş ve kimlik tanımlanmasında kullanılmıştır. Din, özelde İslam, özgün bir yaşam tarzı ve dünya görüşü sunduğundan,⁵⁴ modernleşme ile ilişkisi farklı desenler oluşturur. Modernleşme süreçlerinin başlangıcında İslam için, “terakkiye mani olmadığı” yönlü güçlü bir söylem dillendirilmiş,⁵⁵ bu

⁵² Özellikle İslam/Osmanlı dünyasında ilk modernleşme süreçlerinde dini/taşavvufi söylemlerin kullanılması üzerine daha geniş bilgi için Bedri Gencer, *İslam'da Modernleşme (1839-1939)*, 4. Baskı, Doğu-Batı yayınları, Ankara, 2017.

⁵³ Türk Modernleşmesi içinde, örneğin, Ziya Gökalp, “Japonlar, böyle yapmakla dinlerinden, milli harslarından hiçbir şey kaybettiler mi? Asla! O halde, biz niye tereddüt ediyoruz? Biz de Türklüğümüzü ve Müslümanlığımızı muhafaza etmek şartıyla garp medeniyetine kati olarak giremez miyiz?” sorusu üzerinden bunu tartışır. *Türkçülüğün Esasları*, Dede Korkut Yayınları, İstanbul, 1976, s. 62. Ayrıca İslami Modernlik üzerine Ergün Yıldırım, *Hayali Modernlik*, İz yayıncılık, İstanbul, 2005, s.55 vd.

⁵⁴ İslâm doğuşundan itibaren medeniyet üslubunda birey, toplum ve devlet ilişkilerinde bütün davranış biçimlerini önceden belirleyecek kuralları ortaya koymuş ve zaman içinde bunları rafine hale getirerek hareket alanlarını ve çizgilerini belirginleştirmiştir. Roy R. Andersen- Robert F. Seibert, *Politics and Change in the Middle East*, New Jersey: Rencite-Hall, Inc., Englewood Cliffs, 1987, ss. 110-111

⁵⁵ İslâm'ın modern bilimsel düşünceye engel olduğu üzerine 19. yüzyıl Batı entellektüel çevrelerinde yaygın bir kanaat vardır ve bunu ilk ciddi biçimde sesli ifade eden Fransız düşünür Ernest Renan olmuştur. 1883 yılında “İslamiyet ve Bilim” konulu konferansının temel tezi İslâm'ın bilime engel olduğu üzerinedir (Metin için “İslamîlik ve Bilim”, *Nutuklar ve Konferanslar*, (çev.: Ziya İshan), Sakarya Basımevi, Ankara, 1946, ss.183-205). Dönemin İslâm dünyasında büyük tepkiler toplanan bu konferansa karşı Namık Kemal'den Cemaleddin Afganî'ye sayısız reddiye yazılmıştır (yazılan reddiyelerin bir değerlendirilmesi için Ali Ertuğrul, “Tez ve Anti Tezler Bağlamında Ernest Renan'a karşı Yazılan Reddîyeler”, *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 9 (2019) Özel Sayı, ss.56- 93). Batı zihniyetindeki bu kanaat fazla bir değişikliğe uğramadan günümüze kadar ulaşmıştır. Son dönemlerde Japonya merkezli Batılı açıklamalar, Japonların teknolojik yenilikle kültürel muhafazakârlığı birlikte uzun müddet götüremeyecekleri ve bir tercihle karşı karşıya kalacakları yönündedir. Janet E. Hunter, *Modern Japonya'nın Doğuşu- 1853'ten Günümüze*, Çev. Müfit Günay, Ankara: İmge

söylem üzerinden modernleşme anlayış, tarz, kurum, uygulama ve pratikleri dini bir dille savunulmuştur. Ancak yaşanan süreçte, modernliğin laik, profan, pozitivist ve seküler değerleri içselleştirilmeye başlandıkça İslam ve modernleşmenin farklı söylemler olduğu; İslam'ın yaşam tarzı ve dünya görüşünün bütünlükçü doğası ile modernleşmenin anlam dünyasının çatıştığı fark edilmiştir. Bu süreçler İslam toplumlarının her birinde farklı biçimlerde görülmüş; değişim ve dönüşüm farklı işlemiştir.⁵⁶

İslam dünyasında iki tür İslam ve modernleşme ilişkisi ile karşılaşılır. Sömürge (ve sonraki dönemlerde mandaterlik) olmuş İslam toplumlarında İslam, kimlik ve kültürel varoluşun temelini oluşturduğundan, ya milliyetle birlikte ya da milliyetin yerine kullanılmıştır. Bu toplumlarda modernleşme süreçleri, yenileniş (cedit) veya uyanış (nahda) nitelemeleriyle karşılanmıştır. Ancak modern veya modernleşmiş sömürgecinin egemenliği altında modern olanın manevi -maddi göstergelerini bizzat yaşayan bu toplumlarda ya modernleşme karşıtı ya da taraftan keskin söylemler dillendirilmiş; çoğunlukla çatışma bunların kendi aralarında gerçekleşmiştir.⁵⁷

Yayınevi, 2002, s. 121; İslâm dünyası içinde Türk örneğinin Batılı algılayışı 1926'larda "ulusal bir ihtida" olarak görülmüş ve 1990'larda ise Türkiye "bölünük bir ülke" olarak algılanmaktadır. "Ulusal ihtida" olgusunu Basil Matthews'den aktaran Ahmet Davudoğlu, "Modernleşme Sürecinde Entellektüel Dönüşüm ve Zihniyet Parametreleri", *Modernleşme, İslam Dünyası ve Türkiye, Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı 17-19 Kasım 2000, İstanbul*, İstanbul: İslâm Araştırmaları Vakfı, 2001, s. 362; "bölünük ülke" problemi ve Batılı seçkinlerin Türkiye'yi Batılı kabul etmemesi üzerine Samuel P. Huntington, "Medeniyetler Çatışması mı?", *Medeniyetler Çatışması*, Der. Murat Yılmaz, 2. Baskı, Vadi Yayınları, İstanbul, 1997, s. 36.

⁵⁶ İslâm dininin Kur'an ve Sünnete dayalı kural koyucu ve kuşatıcılığı ile eğitim yoluyla Müslümanların modern unsurları içselleştirme çabaları için John Obert Voll, *İslâm- Süreklilik ve Değişim I*, Çev. Cemil Aydın- Cengiz Şişman- Mehmet Demirhan, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1991, s. 7 vd; Fazlur Rahman, *İslâm ve Çağdaşlık*, 5. Baskı, Ankara Okulu, Ankara, 2002, ss. 51- 80 ve 145- 194, ayrıca bkz. 1. ve 3. bölümler. Ayrıca şeriatın ilke olarak tüm insan hayatını kapsamlı düzenlediği üzerine, Fazlur Rahman, *İslâm*, Çev. Alparslan Açıkgeç- M. Hayri Kırbaoğlu, Genişletilmiş 3. Baskı, Selçuk Yayınları, Ankara, 1993, s. 140 vd; ayrıca İslâm'ın toplumsal yaşamı belirleyiciliğinin Budist, Hindu, Hıristiyan ve İslâm dinleri arasındaki karşılaştırmalı bir değerlendirmesi için Donald Eugene Smith, *Religion and Political Development*, Boston: Little, Brown and Co., 1970, s. 144 vd.; 19. yüzyıl ve 20. yüzyılda Müslüman entellektüellerin modern kavramlar üzerine özgün düşünceleri için John Esposito- John Donohue, (Yay. Haz.), *Değişim Sürecinde İslâm*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1991.

⁵⁷ İslâm literatüründe "ictihad", "tecdid", "islah", "ihya", "nahda", "cedid" gibi kavramlar tarihî ve kültürel kökenlere sahiptir. Daha önceki dönemlerde dinî açıklamalarda yer alan bu kavramlar modern zamanlarla birlikte dinî veya seküler yeni yorumlara bağlı olarak anlam kaymalarına uğramışlardır. "Cedit" kavramı 19. yüzyıla birlikte siyasal ve ideolojik anlamı olan fikir ve eylemleri içeren ve dinî açıklamanın dışında yeni olana atf yapan bir kelimedir. Daha çok düzen, yönem ve anlayıştaki değişime vurgu yapan, ilk kez uygulananı veya ikame edileni belirtmek için kullanım imkânı sağlamıştır. "İctihad", "islah", "ihya", "nahda", "tecdid" kavramları İslâmî bir değişim ve dönüşümü ifade ederken "cedit" daha çok, yine de İslâm'a karşı olmamasına özen gösterilerek, zorunlu İslâmlık dışı bir değişim ve dönüşümü ifade edecek biçimde, laik ya da seküler olana gönderme yapılarak kullanılmıştır. Çok yönlü yenileşmeyi istemek üzerinden oluşturulan ceditçilik bir zihniyet temsilini, siyasal bir tavır ve ideolojik bir üslubu anlamlandırması ile 19. ve 20. yüzyılın ilk yarısı itibarıyla önemli bir entellektüel argüman olmuştur. İslâm dünyasında birçok yenileşme hareketi kendisini ceditçi söylemlerle anlamlandırmıştır. Aslında Batılı olmak anlamına gelen, Arapça Tegarrüb'ün tercih edilmemesi, İslam dünyasının Batılılaşmaktan çok yeni bir dünyanın kurulduğu ve buna dâhil olmak gerektiğini kavramış olmasıyla açıklanabilir. "Kadim" kavramı ise geçmiş ve hâli hazırdaki var olanı korumak ve sürdürmek üzere daha çok ceditçilerin kendisi dışındakileri tanımlamak için kullanılmıştır. Ancak bu kavram birçok İslâm devletinde, geleneksel olarak, geçmiş kurum, kişi, toplum, anlayış ve uygulamaları betimlemede kullanıla gelmiştir. İslâm dünyasında, özellikle Rusya, Orta Doğu, İran, Hind ve Osmanlı coğrafyasında, ceditçi -kadimci mücadelesi zihniyet tarihi açısından önemli bir fenomen olarak görülmektedir. 19. yüzyılın sonlarına doğru ya da 20. yüzyılın başlarında ortaya çıkan İslâm dünyasındaki modernleşmeci muhalefet hareketleri, daha çok "genç", "yeni" ya da "uyanışçı" anlamlarını taşıyan 'Jön Türk', 'Cediti' 'Yaş Buharalılar', 'Bidari-yi İraniyan', 'Fetât el-Mısıriye' ya da 'el-Nahda' gibi isimler altında tarih sahnesinde yerini almışlardır. Cedit ve kadim anlamları için Şemsettin Sami, *Kamus-ı Türkî*, 2. Baskı, İstanbul: Çağrı, 1987, s. 471, 1059; John O. Voll, "İslam Tarihinde Tecdid ve Islah",

Bağımsız veya yarı-bağımsız İslam devlet ve toplumlarında modernleşme bir devlet politikası olarak ortaya çıkmış; siyasal iktidar ve aydınlar, çoğunlukla modernleşme söylem ve uygulamalarını, din ve gelenekle uyularak gerçekleştirmeye çalışmış; dinin bazı söylem ve pratiklerinde modern görünümler aramışlardır.⁵⁸ Ancak yaşanan süreçte, din inanç alanına sıkıştırılarak, sosyo-kültürel alandan çıkarılmış; laiklik ilke olarak benimsenmiş; yeri seküler ve milliyetçi kültürel değerlerle doldurulmaya çalışılmıştır.⁵⁹ Ancak bazı ülkelerde, İslam dışı milli din yaratma çabalarının yanında,⁶⁰ siyasal iktidarlar, İslam'ı millileştirme⁶¹ veya dini düşünce, anlayış ve pratiklerine kısıtlama getiren ve onu devlet gücü ile kontrol altında tutan baskı mekanizmalarını devreye sokarak, modernleşme süreçlerinin dışına itmeyi tercih etmişlerdir. Bu baskılama sonraki süreçlerde ciddi krizlerin yaşanmasına ve İslam'ın siyasal yüzüne dayalı, modernleşme ve milli devlet karşıtı, muhalif veya alternatif söylem ve hareketlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır.⁶²

V.BATI-DIŞI TOPLUMLARDA MODERNLEŞMENİN ETKİNLİK ALANLARI: HUKUK VE EĞİTİM

Batı-dışı toplumlarda modernleşmenin alt yapısı oluşurken, siyasal kültürün⁶³ niteliği veya düzeyi, geleneksel toplum değerlerin aşınma yeteneği

Güçlenen İslâmın Yankıları, Ed. John L. Esposito, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1989, ss. 45- 62; İslâm dünyasındaki zihniyet ve eğitim yenileşmesi için Fazlur Rahman, *İslâm ve Çağdaşlık*, 2. ve 3. bölümlerin içinde; Osmanlı İmparatorluğunda cedit olgusu için Sipahi Çataltepe, *19. Yüzyıl Başlarında Avrupa Dengesi ve Nizam-ı Cedid Ordusu*, Göçebe, İstanbul, 1997, s. 73; Rusya Müslümanlarında ceditçi düşünce ve eğitim için İbrahim Maraş, *Türk Dünyasında Dini Yenileşme*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2002, ss. 31- 46; Arap aydınları arasındaki ceditçi-kadimci mücadele vurgusu için Hisham Sharabi, *Arab Intellectuals and The West: The Formative Years, 1875- 1914*, Baltimore&London: The Johns Hopkins Press, 1970, ss. 6- 7; III. Selim'e öykünerek İran örneği; Abbas Mirza'nın kurmaya çalıştığı modern ordunun isminin Nizam-ı Cedid olduğu üzerine Ervand Abrahamian, *Iran Between Two Revolutions*, New Jersey: Princeton University Press, 1982, ss. 52- 53. İran'da yenileşme düşüncesinin tarihi seyri için Abbas Milani, *Teceddüd va Teceddüd Sittizi der Iran- mecmua-yı Makalat-*, Tahran: Neşri-Atiye, 1378 (2002).

⁵⁸ 19. Yüzyılda, İslam/Osmanlı için Gencer, *age*, s.320 vd.

⁵⁹ Atatürk dönemi Türkiye örneği için Şerif Mardin, "Kolektif Bellek ve Meşruiyetlerin Çatışması", *Avrupa'da Etik, Din ve Laiklik*, (Çev. Sosi Dolanoğlu ve Serra Yılmaz) Metis Yayınları, İstanbul 1995, s. 7-14.

⁶⁰ Milli din yaratma çabası için Türkiye'de, 1931'de yazılıp ancak "Her Türk Okusun" üst başlığı ile 1934'de yayınlanan ama bir yıl sonra Bakanlar Kurulu kararı ile yasaklanan kitap örnek verilebilir. A. İbrahim, *Milli Din Duygusu ve Öz Türk Dini*, Türkiye Matbaası, İstanbul, 1934.

⁶¹ Tarihsel sosyolojiye ve milli devlete uygun olarak, "Büyük imparatorluklar parçalanarak küçük milli devletler teşekkül edince, din de bu tekâmülü takip eder, millileşir" diyen Tek-parti döneminin sosyoloji kitapları yazarı Necmettin Sadak, bunun tarihsel bir vakia olduğunu vurgular. *Sosyoloji*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1939, s.92. Ayrıca Türkiye örneği için Yıldırım, *age*, s. 187 vd.

⁶² Günümüzde İslâm toplumlarındaki dinî canlanmanın ve var olan siyasal düzene alternatif olma çabası çoğunlukla modernleşmenin başarısızlığına bağlanarak açıklanmaktadır. Haldun Gülalp, "Türkiye'de Modernleşme Politikaları ve İslamcı Siyaset", *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*, Ed. Sibel Bozdoğan- Reşat Kasaba, 2. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s.48 vd. Ancak Türkiye, İran ve bazı Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerinde İslamiyet'in devlet ve kamusal alandan dışlanmasına rağmen normatif bir din olarak varlığını sürdürmesine izin verilmesinin ve yerine ihtiyacı karşılayacak bir şeyin ikame edilememesinin İslam'ın siyasal taleplerle yeniden gündeme geldiğinin savunusu da yapılmaktadır. Bassam Tibi, "The Renewed Role of Islam in the Political and Social Development of the Middle East", *The Middle East Journal*, Vol.: 37, No.: 1 (1983), s. 3 vd.

⁶³ Siyasal kültür bir toplumun siyasal gelişme ve değişme olgularına karşılık gelen tüm tutumlarını içerir. Kavram olarak da bir siyasal sistemde halkın siyasal sisteme dair inanç, tutum, davranış ve yönelimlerini gösterir. Bir toplum hangi tarz bir devlet modeli ya da yönetim biçimi ile yönetiliyor olursa olsun eğer sisteme inanıyor ve güveniyorsa o sistem meşrudur, yasalıdır. Siyasal kültürle ilgili daha geniş bilgi için Gabriel A. Almond And Sidney Verba Sidney, *The Civic Culture*, fourth

veya dönüşüm gücü ile sosyo-ekonomik ilişkilerin değişim biçimi, gelenek ve dinin sağladığı değerlerin yerine nasıl ikame edileceğini belirlemiştir. Merkezi bürokrasinin etkin olduğu ve seküler hukuk normlarının öne çıktığı Batı-dışı devletlerde, Batı modernliğinin de etkisi ile siyasal kültür, toplumsal katılım yönünde tedrici bir dönüşüme uğrar. Bu sürecin hızı ve şiddeti, nihayetinde devlet-toplum ve ortak dil ve söylem üzerinden siyasal bütünleşmeye yol açar. Ancak bunun anlamlı hale gelebilmesi için siyasal kültürün modernleşme nitelikli güçlü bir dil ve söylemi de üretmesi gerekir. Batı modernliği ve emperyalizmi ile erken karşılaşan devlet ve toplumlarda, durum tespiti yapmak veya ne yapmalı ve nasıl yapmalıya karar verecek siyasal elitlerin ortak fikir ve pratikleri devreye girmiştir. Bu devletlerin siyasal elitlerinin ilk düşündükleri, geleneksel devlet yapısının işlemezliği veya âtullığı noktasında, merkezi yapıyı güçlendirme ve onu hem toplum katlarında hem de merkezden taşraya etkin hale getirme pratiğine yönelmişlerdir.⁶⁴ Bu tür bir devletçilik pratiği, iki yönlü etki yaratır. İlk devletlerin merkezi etkinliğini artıracak maddi manevi imkânların artmasın; ikinci olarak ta geleneksel yapılarında edilgen olan birey ve toplumun bir değişim yönünde harekete geçirilmesinin önünü açar. Böylece bu tür bir devletçilik, hem devlet toplum nezdinde dikey bütünleşmeye hem de devlet merkezli bakışa münhasır bir ideolojik duruşunda biçimlenmesine yardım eder. Sonuçta milli devlet ve onun ideolojisi olan milliyetçilik gündeme gelir.⁶⁵

Hem modernleşmeci devlet yapısının güçlendirilmesi hem de toplumun modernleşmeye ikna veya zorlanması sürecinde iki alanın etkin biçimde düzenlenmesi ve kullanılması gerekmiştir. Bu iki alan hukuk ve eğitim alanlarıdır. Bütün modernleşen devlet ve toplumlarda, geleneğe veya dine dayalı hukuk normlarının, ya dönüşümü ya da terki gerçekleşmiştir.⁶⁶ Bunun en temel nedeni modernleşme ile birlikte siyasal bağlılık kodlarının değişmesi ve sosyo ekonomik ilişkilerinin dönüşü ile birlikte seküler alanın genişlemesidir.⁶⁷ Bütün Batı-dışı toplumlarda modernleşmenin siyasal yüzünde anayasacılık hareketlerinin görünmesi,⁶⁸ hukuk alanının modernleşmeye uygun hale

printing, New Jersey University Press, Princeton, 1972, ss. 13 vd. Siyasal kültürün eleştirel bir değerlendirmesi için Köksal Çalışkan, "Siyasal Kültür: Yeni Yaklaşımlara Genel Bir Bakış", *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, Cilt 4, Sayı 2 (Eylül 2016), ss. 23-46

⁶⁴ Çetin, *age*, ss.126-128.

⁶⁵ Black, *age*, s. 13; 23-25.

⁶⁶ Takeyoshi Kawashima, "Some Reflections on Law and Morality in Contemporary Societies", *Philosophy East and West*, Vol.: 21, No.: 4 (October 1971), pp. 494-495.

⁶⁷ Nilüfer Göle, *Seküler ve Dinsel: Aşınan Sınırlar*, Metis Yayınları, İstanbul, 2012, s. 15.

⁶⁸ İslâm dünyasında 19. yüzyılda yönetici elit tarafından başlatılan modernleşme sürecinde hukukî güvence arayışları Anayasa Hareketlerini doğurmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat Fermanı (1839) ve Islahat Fermanı (1856) ile başlayan modern hukukî süreç, 1876 Kanun-i Esasî'nin (Anayasanın) kabulü ile sonuçlanmıştır. 1877'de II. Abdülhamid'in Meclisi kapatması ve anayasayı askıya alması ile süreç kesintiye uğramış ama bıraktığı siyasal miras 1890'larda ortaya çıkan muhalefet hareketinin en önemli ideolojik silahı olmuş ve 1908 İhtilâli Kanun-i Esasî'nin kabul edilmesi ile sonuçlanmıştır. Ancak İslâm dünyasında ilk Batılı anlamda anayasal metin (Osmanlı Tanzimat ve Islahat Fermanlarının

getirilmesi zorunluluğuna duyulan güçlü inancın sonucudur. Çoğunlukla Batı-dışı devletlerde hukuki modernleşme, gelenek ve dinin devre dışı kaldığı veya gelenek ve dinin uyumlu hale getirildiği, toplumsal gerilimlere de yol açan, bir süreç yaşanmıştır. Aslında hukuk, siyasal iktidarın söylemleri ile toplumsal rızanın bulunduğu; ya çatıştığı ya da uyduğu bir alandır. Modern toplumlarda hiçbir siyasal iktidar, yönetme işini ne adına ve niçin yaptığını söylemeden ve toplumun onayını almadan meşruiyet kazanamaz. Batı-dışı modernleşme süreçlerinde hukuki düzenlemeler, en çok görünen, etkisi olan ve tartışılan düzenlemelerdir.

Modernleşme pratiği içinde hukuk, modern devlet ile modernleştirici devlet arasında farklı bir konuma oturur. Modern devlette hukuk, düzen, eşitlik, özgürlük ve adalet için devlet, toplum ve bireyin ortak rızası ile belirlenmiş kurallar bütünüdür.⁶⁹ Ancak modernleştirici siyasal iktidarın hâkim olduğu devlette hukuk, kamu yararı veya iyiliği üzerinden meşru egemenlik yetkisine dayanarak, bireysel görevleri ve toplumsal itaati sağlamak için düzenleme ve koruma işlevine dönüşmüştür. Modernleşme sürecinde hukuk, modernleşme pratiklerinin düzenlenmesinin yasal altyapısını oluştururken, modernleşmenin hukuki düzenlemeleri de birey ve toplum üzerinde devletin kontrol ve disipline edici baskı aracı olmuştur.⁷⁰

Modern toplumların biçimlendiği süreçte hukuk alanında birey odaklı bir değişim ve gelişim esastır. Hem devlet hem de toplum nezdinde bireyin yetkinleşmesinin hukuki dayanakları için mücadeleler yapılmış; devletin ve toplumun etkinliği azalırken birey hak ve görevleri üzerinden yeniden tanımlanmış ve birey liberal değerlerle donanımlı ve etkin hale gelmiştir.⁷¹ Ancak sonradan modernleşen toplumlarda bireysel haklar yerine görevler öne geçmiş; bireyin liberal değerlerden feragat ettiği; itaat kültürünün egemen

etkisinde) 1857'de Tunus'ta ortaya çıkmış ve 1861'de *Ahd el-Aman* adıyla yürürlüğe girmiştir. Ancak Tunus 1881'de Fransız sömürgeci olunca anayasa da yürürlükten kalkmıştır. İran'da 1890'larda başlayan muhalefetin en temel talebi anayasal güvenceler aramak olmuş ve 1906'da Meşrutiyetin ilân edilmesi ile birlikte 1906-1907 yıllarında ilk Anayasa hazırlanmıştır. Tunus için Salih Tuğ, *İslâm Ülkelerinde Anayasa Hareketleri*, İstanbul: İrfan Yayınevi, 1969, s. 152 vd.; *Ahd el-Aman*'in metni için Robert G. Landen (Ed.), *The Emergence of Modern Middle East- Selected Readings*, New York: Von Nostrand Reinhold Company, 1970, s. 88- 93. 1905-1911 İran Anayasacılık hareketleri için Mangol Bayat Philipp, *Iran's First Revolution*, Oxford: Oxford University Press, 1991; Janet Afary, *The Iranian Constitutional Revolution, 1906-1911*, New York: Columbia University Press, 1996. Ayrıca Osmanlı ve İran anayasalarının hazırlanmasında dönemin en liberal Batılı anayasası olan Belçika anayasasından esinlendiğine dair bkz. Gustave Edmund von Grunbaum, *İslâmiyet*, Çev. Esat Mermi Erendor, 2. kitap, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1993, s.110, 171. Modernleşme sürecindeki ülkelerde birey- toplum- devlet ilişkilerinin yerel- tarihi özgün konumlarıyla çağdaş ihtiyaçların sentezlenmesiyle bütüncül yaklaşıldığı ve çoğunlukla devlete göre belirlenmesi üzerine Japonya örneği için Hunter, age, s. 107 vd.; Türkiye için Orhan Türkoğlu, *Kemalist Modelde Fert-Devlet İlişkileri*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 1977, s.36 vd.

⁶⁹ Modern devlette hukukun, özgürlük, güvenlik ve eşitlik olmak üzere üç boyutu vardır. Bu boyutlardan her biri ancak diğerinin oluşturduğu bir tabanda yükselir. Hayrettin Ökçesiz, *Hukuk Devleti*, Afa Yayınları, İstanbul, 1998, s.34

⁷⁰ Sami Selçuk, *Zorba Devletten Hukukun Üstünlüğüne*, 6. Baskı, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2000, s.13 vd.

⁷¹ Lawrence M. Friedman, "The Concept of the Self in Legal Culture", *Cleveland State Law Review*, Vol.: 38, Issue: 4/3 (1990), s. 517 -520.

olduğu bir süreç yaşanmıştır.⁷² Hukuki alan devletçilik ve toplumculuk değerleri ile doldurulmuş kanun maddelerine dönüşmüştür.

Modernleşme sürecinde bir diğer etkinlik alanı olan eğitim, hem bilgi ve bilimin dinin tekelinden modernleştirici siyasal iktidara geçmesinde hem de modernleşme düşüncesinin bir dünya görüşü ve pratiği olarak, devlet, toplum ve birey nezdinde içselleştirilmesi, benimsetilmesi ve geleceğe taşınması için önemli bir işlevi yerine getirir.⁷³ Batı-dışı toplumların modernleşme tarihinde, geleneksel veya dini olan eğitimin ya tasfiye edildiği ya da varlığını sürdürmesine izin verildiği ama modern olan bilgi, bilim, teknik, yöntem, davranış ve pratiği hem öğrenecek ve yayacak hem de taşıyıp devamını sağlayacak insan yetiştirmek için eğitim en önemli alan ve araçlardan birisidir.⁷⁴ Modernleşme sürecine dâhil olan bütün toplumlarda modernleşme taraftarı siyasal elitlerin ortaya çıkışı ve siyasal iktidarı kullanmaya başlamasının hemen ardından ilk yapılan iş hukuki düzenlemeler olmakla birlikte, modernleşme düşünce, anlayış ve davranışlarının kalıcılığı için yeni olanı öğretecek, yaşayacak ve yayacak kurumsallaşmanın temeli modern eğitimle ve onun kurumları ile sağlamak mümkün olmuştur. Bu yüzden modernleşmeye yönelen toplumlarda modern eğitim anlayışı ve kurumlaşmasının sağlanması için fazladan bir çaba harcandığı gibi, yaygınlaşması için her türlü araç ve imkândan yararlanılmıştır. Ancak modern eğitimin benimsenmesi ve pozitivist doğası, geleneksel veya dini eğitimin geçmiş tekeline ve skolastik doğasına darbe vurmuş; çatışma veya rekabet alanı olarak modernleşme krizlerinde temel tartışmalardan birine yataklık etmiştir.

Modernleşmeye yönelen siyasal iktidarlar, başlangıçta geleneksel veya dini eğitim kurumlarına müdahale etmemişler ve varlıklarını sürdürmesine izin vermişlerdir. Ancak modernleşen devletin ihtiyacı olan insanın (memurun) yetiştirilmesinde ve yeni bilgi ve bilimin yerleşmesi için yeni eğitim kurumlarını kurmaya yönelmişlerdir. İlerleyen süreçte ise geleneksel veya dini eğitim anlayış ve kurumlarını ya tasfiye etmişler veya etkisini ve varlığını sınırlamışlardır.

Modernleşme sürecinde eğitim, modernleşmeci siyasal iktidarın modernleşme ideolojisini topluma benimsetme ve yayma işlevinin yanında modernleşme taraftarı yeni bir nesil yetiştirmek amacı ile öne çıkarılmıştır.⁷⁵

⁷² Çetin, *age*, s.173-176.

⁷³ İlhan Tekeli, "çoğu kez, yöneticilerce eğitime toplumsal değişimin bir aracı olarak bakılmasına karşın, eğitim sürekli olarak bir değişimin başlatıcısı olmaktan çok, değişimin bir sonucu olmuştur" der. *Toplumsal Dönüşüm ve Eğitim Tarihi Üzerine Konuşmalar*, Mimartlar Odası Yayımı, Ankara, 1980, s.12.

⁷⁴ Örneğin Osmanlı'da bunu en çarpıcı şekilde dile getirenlerden Âli Paşa, Osmanlıları oluşturan toplumların her bireyinin eğitim seviyesinin, bilgi ve donanımının en ileri noktaya götürülmesi gerektiğini belirtmiş, bu başarılamadığı takdirde Osmanlı Devleti "Çin seddi gibi hisarlar" la çevrilse bile daha bilgili ve eğitilmiş toplumların devlete üstünlük sağlayacağını, her şeylerini ellerinden alabileceklerini söylemiştir. Engin D. Akarlı, *Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrazamlarından Ali ve Fuad Paşaların Siyasi Vasiyetnameleri*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1978, s.1-8.

⁷⁵ David E. Apter, *The Politics of Modernization*, Chicago and London: the University of Chicago Press, 1965, s. 145 vd.

Modern eğitim yolu ile bilgi ve bilimin ithali veya üretim tekeli modernleşti- ren devletin kendi eğitim kurumlarına geçmesinin yanında, merkezinde mo- dern devletin olduğu ve kutsandığı toplumsal bütünleşme için de eğitim önemli bir işlevi yerine getirir.⁷⁶ Modernleştirici devletin modernleşme dü- şünce ve pratikleri için *öğretmen* önemli bir yere sahiptir. Modern eğitim almış öğretmen, hem modern bilgi ve bilimin taşıyıcısı hem de toplum katlarında ve özelde yeni nesle bunu yansıtan ve öğreten olarak en önemli modernleşti- rici eylem insanıdır. Modernleştirici devletin yeni olanı takip edicisi, uygula- yıcısı ve taşıyıcısı olarak memur ve özelde öğretmen, hem modern eğitim ku- rumlarının ürünü hem de bu eğitimin iyi ve muteber olduğunu toplumun geniş kesimlerine gösteren örnek olarak modernleşme sürecinde etkin bi- çimde yer alır.⁷⁷ Sonuç olarak modernleştirici devlet veya siyasi iktidar, eğitim yoluyla toplumu modernleşme yönünde ideolojik dönüştürmeye, ih- tiyaç duyduğu insanı devşirmeye ve toplumsal bütünleşmeye katkısı bağla- mında görmüş; öğretmenin bu amaç için yetiştirilmesine önem verildiği gibi, yaptığı işin yüceltilmesini de beraberinde getirmiştir.⁷⁸

VI. BATI-DIŞI TOPLUMLARDA MODERNLEŞME SÜRECİ VE EKO- NOMİK ALANA DEVLET MÜDAHALESİ

Modern (lik)leşme süreçleri, çoğunlukla kültür değişimlerini de berabe- rinde getirmiştir.⁷⁹ Modern (lik)leşme süreçlerinde toplumsal yaşam ve iliş- kiler, ekonomik etkinlikler ve geleneksel kültür unsurları, devletin milli ka- rakterine uygun dönüşümlere uğramıştır. Modern (lik)leşme süreçlerinde devlet, egemenliği veya toplumsal iradeyi çeşitli biçimlerde içselleştirirken ve buna uygun milli karakter kazanırken toplum ve birey de kendi konumla- rında yeni bir görünürlük ve kimlik kazanmıştır. Toplum, yeni işbölümü, ça- lışma hayatı, boş zamana dayalı sosyal etkinlikler ve zaman odaklı yaşam se- çenekleri içinde gelenekselden farklı yaşam tarzı ve toplumsal ilişkiler ağı oluşturmuş; şehir ve endüstrinin yarattığı ortamda aile ve çevre algısı değiş- miş ve bireysel refah ve imkânlar artmış; girişimci ruh ön plana çıkmıştır. Buna bağlı olarak ta ekonomik alan yeniden kurgulanmış; geleneksel dö- nemde devlet, daha çok savaş, diplomasi, yönetim, vergi, güvenlik ve huku- kun uygulanmasını gözeten alanlarda etkinlik gösterirken, üretim, eğitim, sa- nat ve diğer kültürel alanlarda, koruyuculuğu ve düzenleyiciliğin dışında, aktif olarak yer almamıştır. Ancak modern dönemde sosyo-ekonomik

⁷⁶ Çetin, *age*, s.155 vd.

⁷⁷ Çetin, s.160.

⁷⁸ Türkiye örneği için Mücahit Bilici, "Öğretmen Cumhuriyet'te 'Mazbut' Demokrası", *Birikim*, Sayı:115 (Kasım 1998), s.48-51.

⁷⁹ Orhan Türkdoğan, *Değişme-Kültür ve Sosyal Çözüm*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1988, s. 62 vd.

ilişkiler değişirken ekonomide, sosyal ve kültürel alanda devletin rolü de değişime uğramış, etkinliği ve belirleyiciliği artmıştır.⁸⁰

Modern (lik)leşme süreçleri ekonomik alanı köklü değişime uğratmıştır. Bu süreçte üretim-tüketim kalıpları ve alışkanlıkları değişmiş; bilim ve teknolojiye dayalı seri üretimin artışı ve ticarete dayalı mali politikalar önemli hale gelmiştir.⁸¹ Geleneksel dönemde tarıma dayalı artı-ürünün değerlendirilmesi, kısıtlı ticari faaliyetler ve vergi toplamaktan ibaret olan ekonomide siyasal iktidar fazla yer almaya istekli olmadığı gibi, devlet de ekonomik faaliyetlerde yer almak için elverişli bir yapıya sahip değildir. Ancak modern (lik)leşme süreçleriyle birlikte, yenilenen ve çeşitlenen ekonomik faaliyetler içinde, kazancın artmasının yanında, büyük ölçekli alt yapı ve diğer büyük yatırımların gerçekleşmesi için devletin yaptırım gücü ve imkânları önemli hale gelmiştir. Siyasal iktidar da kendi gücünü pekiştirecek mali imkânlara ihtiyaç duyması ve toplum ve birey üzerindeki hâkimiyetini meşrulaştırmasından dolayı ekonomik alana ilgisi artmıştır. Sonuçta modernleşmeci siyasal iktidar, devlet gücü ve imkânlarını kullanarak, ekonomik alanda faal olmayı çıkarına uygun bulmuştur.⁸²

Geçmişin daha çok tarıma dayalı üretim ilişkileri, modernliğin endüstri ve ticarete dayalı gelişimi karşısında, yıkılırken ve kırsalın sosyo-ekonomik ve buna bağlı kültürel konumu gerilerken, şehirlerin büyümesini de beraberinde getiren endüstri ve ticaretin ürettiği yeni bir orta sınıfın yükselişi ve yeni bir toplum birlikteliğinin de oluşumu aynı zamanda gerçekleşmiştir. Uluslararası ticaretin rekabete dayalı gelişimi ve çeşitlenen ekonomik faaliyetlere bağlı olarak, büyük ölçekli ve seri sanayi üretimi, işgücü ihtiyacını artırmış; zamanı belli kurallara bağlamış ve sürekli yenilenen teknolojik atımlarla üretimde makine kullanımını yaygınlaştırmıştır. Bunun sonucu, burjuvazi denilen orta sınıfın karşısında, işgücü ihtiyacını karşılayan, emeğini belli bir ücret ve zaman karşılığında kiralayan ve üretim araçlarına yabancılaşan işçi sınıfının ortaya çıkmasına yol açmıştır. 18. yüzyılın ortalarından itibaren burjuvazinin öncülüğünde hem kutsal hem de geleneksel siyasal iradeye karşı toplumsal mücadelelerin laik, liberal ve demokratik temsil ve hak arayışları siyasal, sosyal ve ekonomik yapıları değiştirmiştir.⁸³ Benzer bir gelişme 19. yüzyılın ortalarından itibaren işçi sınıfının sendikal hak arayışları,

⁸⁰ Modern devlet, yaygın yönetici ve denetleyicileriyle merkezi bir yapılanmadır. İşlevsel bağlamda ise, piyasa rekabet şartlarının belirlenmesine katkısı noktasında düzenleyici; emek gücünün yeniden oluşumunu sağlayıcı altyapının geliştirilmesi noktasında müdahaleci ve refah sağlayıcı hizmetlerin üretilip dağıtılması ile emek ve sermaye arasındaki ilişkilerin yeni ilkeler doğrultusunda şekillendirilmesine katkısı bağlamında çatışmaları gidericidir. Bu bağlamda düzenleyicilik, müdahalecilik, uzlaştırıcılık ve merkezilik modern devletin belirgin nitelikleri olarak karşımıza çıkmaktadır. İlker Belek, "Post-kapitalist" Paradigmalar, Sorun Yayınları, İstanbul, 1999, s.174.

⁸¹ Güven Bakırcı, "Türk Modernleşmesinde İktisadi Yapının Dönüşümü, Refah ve Sosyal Demokrasi", *Modernlik ve Modernleşme Sürecinde Türkiye*, (ed.: Güngör Erdumlu), Babil yayıncılık, Ankara, 2004, s.189-190.

⁸² Kapitalist kalkınmada devletin öncelik veya öncülüğü için Trimberger, *age*, ss. 147 vd.

⁸³ Gianfranco Poggi, *Modern Devletin Gelişimi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2001, ss. 99-105.

örgütlü hareketleri, anayasalı siyasal yönetimleri ve toplumsal sınıflaşmayı kalıcı hale getirmiş; devleti işlevi itibarıyla yeniden tanımlamış; ona karşı birey ve toplumun yasal konumunu güçlendirmiş ve devlet veya siyasal iktidar toplumsal güçlerin talep ve isteklerine bağımlı hale gelmiştir.

Batı-dışı toplumların modernleşme süreçlerinde ekonomik ve toplumsal gelişmeler tersten işlemiş; devletin etkinliği artarken toplum ve bireyin konumu devletin emir ve direktiflerine bağımlı olmuştur. Bu toplumlarda modernleşmeci siyasal elitler, devlette biçimlenmiş ve siyasal iktidara gelişlerinde varlıklarını sürdürmeleri, bürokrasi, silahlı kuvvetler, aydınlar veya yerel eşrafın destekleri ile olmuştur. Burjuvazi ve işçi sınıfının yokluğunda, kırsalın ve köylülüğün sosyo-ekonomik ve kültürel değeri öne çıkmış; modernleşmeci siyasal iktidarın ideolojik bakışında, gelenekselliğine ve tutuculuğuna rağmen, onun üretkenliği, çalışkanlığı, sebatlılığı, munis ve saflığı öne çıkarılıp yüceltilmiştir. Modernleşmeci siyasal iktidar, devlet gücü ve imkânlarıyla, ekonomik alana yatırım yapmayı öncelikli işi olarak görür. Tarih aralığının uygun düştüğü süreçte, devlet, ekonomik değeri olup ihracatı artıracak ve temel tüketim mallarını üretip ithalatı azaltacak endüstrileri ve altyapıyı kurmaya yönelir. Bunun mali külfeti vergilerin etkin tahsiline ve tarımdan elde edilecek artı değere bağımlıdır.⁸⁴ İthalat ve ihracattan iki yönlü gelir elde eden devlet, ihtiyaç duyulanın ithalatını kendi tekeline alırken, ihracatı artıracak yeni tekniklerin kullanımından ürün çeşitliliğine, yeraltı ve yer üstü ülke zenginliklerinin değerlendirilmesinden üretimi teşvik edecek mali politikalara kadar bir dizi modern girişim, yatırım ve düzenlemeyi üzerine almıştır. Çoğunlukla özel sektörün ve girişimin önü kapatılmamasına ve teşvik edilmesine rağmen, modernleşme süreçlerinde devlet ekonominin her alanında var olmayı ve egemen olmayı siyasal ve ideolojik olarak tercih etmiştir.⁸⁵

VII.BATI-DIŞI TOPLUMLARIN MODERNLEŞME SÜREÇLERİNDE YENİLENEN KURUMLAR: BÜROKRASİ VE ORDU

Modernlik ve modernleşme süreçleri, var olan kurumları dönüşüme uğrattığı gibi, yeni kurumların ortaya çıkışını da sağlar. Modernleşme süreçleri birçok kurumu yeniden yapılandırırken ve yeni kurumların gereksinimine yol açarken, iki kurumun yeri ve rolü önemlidir. Bunlar bürokrasi ve ordu olarak modernleşme süreçlerinde siyasal etkileri bakımından baskın kurumlardır. Birçok Batı-dışı toplumda modernleşme taraftarı öncüler, çoğunlukla bu iki kurumun içinden çıkmışlardır. Aynı zamanda bu kurumlar

⁸⁴ Black, *age*, ss. 15-16 ve 62. Japonya örneği için Selçuk Esenbel, *Japon Modernleşmesi ve Osmanlı*, 2. Baskı, İletişim yayınları, İstanbul, 2015, ss. 156-157 ve 235.

⁸⁵ Çetin, *age*, s.61-69.

modernleşme sürecinin geleceğe taşınmasında, kendi varoluş sebebiyle birlikte, kollayıcı ve koruyucu kurumlardır.

Uzun bir tarihsel geçmişi olan bürokrasi, 18. yüzyılın ortalarında modern devletin biçimlenmesi ile birlikte, bugünkü anlamıyla siyasal literatürde yer almaya başlamıştır.⁸⁶ Modernleşme süreçlerinde devletin modernleşmesi gerektiğini ilk dillendirenler, çoğunlukla bürokrasinin içinde bulunanlardır. Çünkü bürokratik sınıf, devlet ve toplumdaki sıkıntı veya düşkünlüğü ilk hisseden veya gören; devletin ve toplumun içinde bulunduğu duruma bağlı olarak değişmesi gerektiğini, ilk fark edendir. Modern dönemlerde, yönetim erki içinde bulunan bürokrasi, modernleşme yönünde hem kendisi nitelik ve nicelik olarak değişirken, toplumsal değişimin de tetikleyicisi ve düzenleyicisi olarak karşımıza çıkar.⁸⁷ Batı-dışı modernleşme süreçlerinde bürokrat sınıf, devletin merkezi yapısının güçlenmesi ve devlet etkinliğinin ülkenin en ücra köşesine veya toplumun tüm kesimlerini içine alacak en uç noktaya kadar ulaşmasıyla devletin veya siyasal yönetimin görünen, hissedilen veya dokunan yüzü olarak somutlaşmıştır.⁸⁸

Devletin modernleşmesi, bürokrasinin de modernleşmesi anlamına gelir.⁸⁹ Batı-dışı toplumlarda modernleşme süreci devletten topluma doğru değişim ve dönüşüm sürecidir. Çoğunlukla Batı-dışı toplumların geniş halk kesimi, ithal veya dışarıdan gelen olduğundan dolayı, modernleşme fikrine yabancıdır. Toplumun modernleşmeyle tanıştırılması, ikna edilmesi ve yönlendirilmesinde bürokrasinin insan unsurlarından olan memur, bu görevi ya kendiliğinden üstlenir ya da yerine getirmesi için zorunlu tutulur.⁹⁰ Devlet öncelikli ya da tepeden modernleşme süreçlerinde memur, siyasal kararın ve uygulamanın ilk muhatabıdır. Aynı zamanda bir gösteren olarak memur, modern karar ve uygulamanın iyi veya gerekli olduğunu topluma ilk yansıtan ve ilk elden toplumun uymasını da gözetir ve takip edendir.

⁸⁶ İlk defa 1745 yılında Fransız fizyokrat iktisatçı Vincent de Gournay tarafından kullanılan bürokrasi sözcüğü "güç, iktidar ve devlet yönetimini etkileme gücü"; "Kamu Yönetimi ve Kamu Görevlileri" anlamlarından "kırtasiyecilik" anlamına kadar farklı biçimlerde tanımlanmıştır. Bürokrasi kelime olarak Latince "Burra" ve Yunanca "Kratos" sözcüklerinden türetilmiştir. Bürokrasiyi bilimsel anlamda teorileştiren ve yeni bir boyut kazandırmış olan Max Weber, bürokrasiyi, "geniş bir alana yayılmış toplumsal fiil ve hareketlerin, rasyonel ve objektif esaslara uygun olarak düzenlenmesi süreci" olarak tarif etmektedir. Weber, bürokrasiyi hukuk devleti anlayışıyla bağlantılı bir kavram olarak ele alır ve üç tür otorite tipolojisi öngörür. Bunlar; "geleneksel, karizmatik ve yasal otorite" tipleridir. Max Weber, *Bürokrasi ve Otorite*, s.35 vd. Sosyolojide bürokrasi, "devlet yönetimi" ve "belli bir yönetim ve örgütlenme şekli" olarak ifade edilmektedir. Özkalp, *age*, s. 220-222.

⁸⁷ Türk ve Japon modernleşmelerinde bürokrasinin rolü için "The Civil Bureaucracy", *Political Modernization in Japan and Turkey* (ed.: Robert E. Ward- Dankwart A. Rustow), Princeton University Press, Princeton/New Jersey, 1964, ss. 283-327.

⁸⁸ Çetin, *age*, s.143-147.

⁸⁹ İliber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, ss. 139-144.

⁹⁰ Adı veya rejimi ne olursa olsun devlet adına var olan memur, devletin otoriter kimliğini ve niteliğini resmi olarak paylaşan kişidir. M. Naci Bostancı, *Toplum, Kültür ve Siyaset*, Vadi Yayınları, Ankara, 1995, ss. 60-61. Örneğin Atatürk'ün bürokrasinin veya devlet memurlarının belli bir misyon üstlenmesini istemesi üzerine Metin Heper, *Türkiye'de Devlet Geleneği*, Doğu-Batı Yayınları, Ankara, 2006, s. 117.

Modern toplumlarda ordu, modernliğin göstergesi olarak ortaya çıkar. Yeni düzen, eğitim ve teknik silahlarla donanan ordu, iç güvenin sağlanmasında ve dış politikanın üstünlük sağlayan gereksinimlerinin karşılanmasında görev alır. Genel anlamda ordu, siyasal iktidarların var oluşu ile birlikte ortaya çıkan; meşru silah veya şiddet kullanma yetkisini ve araçlarını elinde bulunduran; buna bağlı olarak da toplumsal itaatin sağlanması için siyasal iktidarın meşruiyet ve otoritesinin temellerini kuran ve onun çıkarına göre düzenlenmesini ve sürdürülmesini sağlayan en eski tarihsel devlet kurumlardandır.⁹¹ Çoğunlukla modern (lik)leşme süreçleri, orduda başlayan yeni anlayış, yöntem, teknik ve araçların kullanılması ile ortaya çıkar. Bunların sıranmışlığına bağlı olarak, ya toplumun geniş kesimlerinin ihtiyacı ya da ordunun aldığı yeni görünüm üzerinden, toplumun buna uyarlanma veya düzenlenme süreci modernlik/modernleşmenin başlangıç noktasıdır.⁹² Modern (lik)leşmeye taraftar ordu mensupları, modern olanın taşıyıcıları ve savunucuları olarak modern (lik)leşme süreçlerinde tarihsel rol oynarlar.⁹³

Batı-dışı toplumların modernleşme süreçlerinde ordunun etkisi ve rolü daha belirgindir. Çoğunlukla Batı-dışı toplumlarda modernleşme süreçleri, bir dizi askeri yenilgi veya hali hazırdaki siyasal iktidarın maddi-manevi çöküşüne bağlı olarak başlar. İlk yapılan işlerden biri, yenilgileri sonlandıracak veya iç ve dış siyasal gücü yeniden tesis edecek, güçlü bir ordu kurmanın yol ve yöntemin aranmasıdır.⁹⁴ Bu amaçla bir dizi siyasal karar, yasal düzenleme, ordu içinde yeni kurum oluşturma ve yeni ordu için modern silahlar temin etmenin yanı sıra, bu karar, düzenleme, kurumlaşma ve silahları kullanabilecek yeni bir askeri sınıfın yetiştirilmesi gerekir. Yeni askeri sınıfın yetiştirilmesi için çoğunlukla iki yol izlendiği görülür. İlki, yurt dışından askeri uzman getirilmesi; ikinci olarak yurt dışına eğitim için öğrenci gönderilmesidir.⁹⁵

Daha önce modernleşen ülkelerden getirilen uzmanlardan yararlanma, Batı-dışı toplumlarda modernleşme süreçlerinde yaygın bir uygulamadır.⁹⁶

⁹¹ Çetin, *age*, s.147 vd.

⁹² James A. Bill, "The Military and Modernization in The Middle East", *The Dynamics of Modernization and Social Change: A Reader* (ed.: George S. Masannat), Goodyear Publishing Company, Inc., California, 1973, ss. 448-51.

⁹³ Ordunun modernleşme süreçlerindeki rolü için Lucian W. Pye, "Armies in The Process of Political Modernization", *Political Modernization* (ed.: Claude E. Welch, Jr.), Wadsworth Publishing Company, Inc., Belmont/California, 1967, ss. 291-306. Türk ve Japon modernleşmelerinde ordunun rolü için "The Military", *Political Modernization in Japon and Turkey* (ed.: Robert E. Ward- Dankwart A. Rustow), Princeton University Press, Princeton/New Jersey, 1964, ss. 328-388.

⁹⁴ Osmanlı'da bunun böyle olduğunu A. H. Ongunsu ironik biçimde şöyle açıklıyor: "Hastalığın ârazi olduğu görülüyor, lâkin hakiki bir teşhis konamıyordu. Mağlubiyetlerin ekseriyetle yalnız askerî olduğu zannediliyor, iş başındaki devlet adamlarınca da ona göre tedbirler aranıyordu. İşte ıslahat dediğimiz devrin açılması, bu tedbirler dolayısıyladır ve, söylemeğe hacet yoktur ki, askerî mağlubiyetlere karşı aranan deva da ekseriyetle askerî -fakat onlar da mevzî ve kısmî olmak şartıyla - ıslahat oluyordu", "Tanzimat ve Amillerine Kısa Bir Bakış" *Tanzimat I Yüzüncü yıldönümü münasebetile*, Maarif Matbaası, İstanbul 1940, s.2.

⁹⁵ Bir üçüncü yol da, önceden modernleşmiş devletlerden, iltica eden veya tabiiyet değiştirerek yeni devletin hizmetine girenler sayılabilir.

⁹⁶ Black, *age*, s.59.

Amaç ihtiyaç duyulan insanı bir an önce yetiştirmektir. Bu uzmanlar, ihtiyaç duyulan bilgi ve tekniklerini öğretmenin yanı sıra, geldikleri ülkenin modernleşme anlayışını da beraberinde getirirler. Bu uzmanlar, varlıkları ile bu tarzı yeni gittikleri ülkeye ve o ülkedeki ilişki kurduklarına (meslektaş, öğrencisi veya birlikte çalışıklarına) yansıtırlar. Elbette öncelik modern bilgi ve tekniklerin öğretilmesi olmakla birlikte, kendi ülkesinin modern anlayış, duyuş, düşünüş ve yaşayışlarını da çevrelerine, özellikle öğrencilere yansıtırlar veya öğretirler. Böylece bu uzmanların katkısı ile modernleşmenin maddi manevi tüm özelliklerinden haberdar yeni bir sınıf ortaya çıkar. Birçok Batı dışı toplumların modernleşme süreçlerinde, kısa veya uzun vadeli olarak, yabancı uzmanlardan yararlanma hızla sonuç almak için gerekli görülen iyi bir yöntem olarak görülmüştür.

Yurt dışına öğrenci göndermek, modernleşme süreçlerinde en yaygın uygulamalardan biridir.⁹⁷ Modern bilgi ve tekniklerle donanmış ve yetişmiş olarak ülkesine dönen bu öğrenciler, kendi mesleklerini yerine getirirken, modernliğin göstergesi olan fikir, düşünce, pratik ve tarzları da çevresine yayarlar. Az sayıda öğrenci ile başlayan ve tercih edilen alanlarla ilişkili olan bu süreç, zamanla askeri alanların tümüne ve sivil alanlara doğru genişlemiştir. Gittikleri ülkelerin modernleşme düşünce ve pratiklerini yerinde gören, gözlemleyen ve içselleştirerek dönen bu öğrencilerin bir diğer eylemi, kendi ülkeleri ile gittikleri ülkenin modern durumunu karşılaştırma imkânı bulmalarıdır. Süreç içinde ikna oldukları ve öncelik verdikleri alanlarda modernleşmenin savunucuları olarak ortaya çıkarlar. Geleneksel- modern çatışmasının ilk izlerini de bunların fikir ve eylemlerini ortaya koymaları ile başladığı kabul edilir. Çünkü getirilen uzmanlar yabancıdır; etkileri sınırlı ve misafir-geçici olarak görüldüklerinden fazla bir tepkinin ortaya çıkmasına yol açmazlar. Ama eğitim alıp dönenler, geleneksel toplumun içinden çıkmış

⁹⁷ Örneğin Mısır'da Mehmed Ali'nin 1809-1844 arası dönemi boyunca üç yüz civarında Mısırlı öğrenciyi daha çok İtalya ve Fransa olmak üzere eğitim için gönderdiği için Hamid İnyet, *Arap Siyasal Düşüncesinin Seyri*, Çev. Hicabi Kırılancı, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1991, s. 39. Osmanlı örneği için ilk gidenler Enver Ziya Karal, II. Mahmud'un iktidarının ilk yıllarında ve "Harp Okulu ve Tıp Okulu kurulduktan sonra, öğretmen ve memur yetiştirmek için bu okullarla Enderun ağalarından yüz elli kişilik bir kafiye Avrupa'nın türlü memleketlerine gönderildi. Bu hareket, o vakit halkın gözüne pek çirkin göründü. Padişah ile hükümetin dinsizlik ile itham edilmesi için mutaassiplara yeni bir fırsat çıkmış oldu" diyerek toplumsal bir tepkiden bahseder. *Osmanlı Tarihi*, 6. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994, Cilt: V, s. 162. (Komisyon, *Tanzimat-İnin son sayfasında Mekteb-i Osmanî'de okuyan öğrencilerin toplu bir resmi vardır.*) İran örneğinde ilk gidenlerden, hakkında bilgi bulunan dördünün kariyerleri şöyle gelişmiştir: İlk giden gruptan tek dönen (diğeri İngiltere'de ölmüştü.) Hacı Baba Afşar, Abbas Mirza'nın ve Muhammed Şahın hekimi olmuş ve *hekimbaşı* unvanını alarak uzun yıllar bu görevi sürdürmüştür. Mirza Rıza Mühendisbaşı ilkin ordu başmühendisi olmuş ve 1837-1845 arasında İstanbul'da İran elçiliği ve son olarak da, İran *Meclis-i Şura-yı Devlet*'in başkanlığını da yapmıştır. Mirza Salih Şirazi bir diplomat olarak yükselmiş; Şahın danışmanı ve tercümanı olmuştur. Mirza Salih gibi asıl mesleği olan mühendisliği yapmayan Mirza Cafer Han da Müşir üd-Devle unvanı ile bilinen etkin siyasî şahsiyetiyle Meclis-i Şura-yı Devlet'in ilk başkanı olmuştur. Bkz. David Menashri, *Education and Making of Modern Iran*, Ithaca & London: Cornell University Press, 1992, s. 49 vd.

bireylerdir ve onların modern fikir, davranış ve eylemleri tartışmaların veya krizlerin odağında yer alır.⁹⁸

Batı-dışı toplumların modernleşme süreçlerinde ordu, modernleşmenin yönünü, hızını, sürekliliğini ve zorunluluğunu da belirler. Meşru silah kullanma yetkisine sahip olan bu modern ordu, modernleşme süreçlerinde, gelenekselliğin tasfiyesinde ve dinin gücünün sınırlanması gibi, başka alanlarda da, yeri geldiğinde meşru yetkisini de kullanarak, modern fikir, kurum ve pratiklerin hayata geçirilmesinde ve korunmasında etkin rol alır. Birçok Batı-dışı toplumların modernleşme süreçlerinde gelenekselliğin yaygınlığı ve direncinden dolayı aşılabilmesinin getirdiği sorunlar yüzünden, modern siyasal katılım, milli iradenin yansımaları ve bireylerin söz hakkını içeren demokratik tutum ve davranışların sorunlu olmasının bir nedeni de ordu gücüne dayanan otoriter, tek parti hegemonyasına dayalı totaliter veya askeri diktatörlüklere dönüşme riskidir. Modernleşmenin bir siyasal yüzü, demokratik toplum oluşturma ve demokratik pratikleri içselleştirme olmakla birlikte, Batı-dışı toplumların siyasal modernleşmeleri, yukarıda bahsettiğimiz demokratik olmayan ama modernleşme taraftarları çok sayıda siyasal yönetimler üretmişlerdir.⁹⁹

VIII.BATI-DIŞI TOPLUMLARIN MODERNLEŞME SÜREÇLERİNDE SİYASAL KATILIM VE MODERNLEŞMENİN TARTIŞMAYA AÇILMASI

Batı-dışı toplumlarda modernleşme, çoğunlukla hukuki düzenlemelerle veya kanuna dayanma ile zorunlu, örnek olma ya da örneğini görme ile ikna süreçleridir. Ancak Batı-dışı toplumlarda modernleşme süreçleri, çoğunlukla devlette başlayan ve devlet eliyle sürdürülen bir değişim ve dönüşüm olduğundan, köylülüğün yaygınlığından dolayı bu süreçlere katılım oldukça düşüktür. En azından başlangıçta, modernleştirici devletin tüm toplumu modernleşme yönünde dönüştürme isteği olmakla birlikte, bunun için yeterli araç veya imkânlarla sahip değildir. Hem modernleşme taraftarları hem de

⁹⁸ Örneğin Osmanlı'da zamanla artan öğrencilerde görülen davranış değişikliklerinin ve dönüşlerinde yaşanan uyum problemleri şikâyet konusu olması üzerine 1857 yılında Paris'te *Mekteb-i Osmanî* açılmış; ancak bu okul dönemin muteber dili Fransızca'yı ve Batı bilimini öğrenmeleri için açılmış olmasına rağmen istenilen sonucu vermemiş ve uygulamaya 1864'te son verilmiştir. Mekteb-i Osmanî için Adnan Şişman, "Mekteb-i Osmanî (1857-1864)", *Osmanlı Araştırmaları*, Cilt: V (1986), ss. 83-160. Eğitim ve öğrenciler için *Abdülhak Hamid'in (Tarhan) Hatıraları*, yay. haz. İnci Engünün, Dergah Yayınları, İstanbul, 1994, s. 33 vd. Fransa'nın içinde bulunduğu iç karışıklıkların etkisi için Massami Arai, "Tanzimattan Sonra Batı'ya gönderilen Türk Öğrencileri ve Bunlar Üzerinde Yapılacak Araştırmaların Önemi", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslar arası Sempozyumu (Bildiriler) (25-27 Aralık 1989, Milli Kütüphane-Ankara)*, Ankara: Milli Kütüphane Yayınları, 1991, s. 281. İran örneğinde ise devletin ve toplumun bunlara ilgisi aldıkları eğitimden çok Avrupa'da gördükleri ve maceraları üzerine yoğunlaşmış ve dönüşlerinde edindikleri alışkanlıklar birçok toplumsal tepkilere de neden olmuştur. Hüseyin Mir Caferi, "Osmanlı'da ve İran'da Darülfünun", *Onuncu ve Yirminci Yüzyıllar Arasında İranlılar ve Türklerin Batıyla İlişkileri (Üçüncü Türkiye-İran Sempozyumu, İsfahan, 2003)*, Yayına Hazırlayan ve Mütercimleri: Seyyid Abu Talib Ruhani- Ziya Türkyılmaz- Omid Rambod, Tahran: Uluslararası Kültürel İncelemeler Merkezi, 2005, s. 17-18.

⁹⁹ Örnekler için Rustow, *Problems of Political Modernization*, s. 170 vd.

geleneksel unsurların mücadelesi devletin içinde gerçekleşir; toplumlar bundan fazla etkilenmezler. Fakat modernleşme sürecine giren bir toplumda modernleşmenin yönü, şekli ve önceliği konusunda bir siyasal tartışma başladığında veya siyasal bir hareket ortaya çıktığında toplum desteği önemli hale gelir. Birçok modernleşen veya modernleşme süreçlerine dâhil olan toplumda siyasal hareketlenmelerin olduğu görülür. Bunun için, en başta siyasal katılım¹⁰⁰ geleneği olması esastır ama yaygın iletişim ve kamuoyu oluşturacak araçların varlığı gerekir.¹⁰¹ Eğer bu gelenek ve araçların belli bir gelişmişlik düzeyi varsa o toplumda modernleşme için bir tartışmaya; bunu savunan iktidar veya muhalefeti oluşturan siyasal partiye ve savunulan bir ideolojiye ihtiyaç vardır.

Batı-dışı toplumlarda bir siyasal düşünce ve eylem alanı olarak modernleşme süreci, daha önce modern olana bakılarak belirlenen, bir siyasal karar ve bu karara bağlı yol haritasıdır. Bu süreçte, “Ne yapmalı?” ve “nasıl yapmalı?” genel sorularına bağlı olarak, bir dizi siyasal karar ve eylem tartışmaya açılır. Görünen yüzünde tek bir modernlik olmadığı gibi, tek bir modernleşme modeli de yoktur. Aynı şekilde tek bir tarihsel süreç yaşanmadığı gibi, hem modern olan hem de modernleşme süreçlerinde aynı durumda olan devlet, toplum ve birey de yoktur. Her coğrafya farklı gerçeklere sahip olduğu gibi, modernleşme için de farklı imkân, öncelik ve gerekçeleri vardır.¹⁰² Ancak tarihsel olarak bir siyasal iktidarın var olduğu coğrafyalarda siyasal yönetim ve buna bağlı kurum ve kişiler modernleşmenin gerekliliğini ve zorunluluğunu savunurlar. Bu savunma, modernleşmenin tartışmaya açılması demektir. Çoğunlukla, Batı-dışı toplumlarda etkin kamuoyuna sahip olmasından dolayı, bu tartışma, yönetici elitler; varsa aydınlar arasında ve çoğunlukla, özel raporlar veya basın- yayın yoluyla gerçekleşir.¹⁰³

Batı-dışı toplumlarda modernleşme kararı, tarzı ve yönü ile ilgili tartışmalar, eskinin yerine yeninin geçirilme istek veya uygulamanın ilanı ile başlanmaz. Çoğunlukla tartışma, ilk modern olanın emperyalist yüzü ile karşılaşıldığında başlar. Rakip olanının tanınması ve gücünün kaynağının merak

¹⁰⁰ Kavram olarak siyasal katılım, “bireylerin siyasal sistem içerisinde, sisteme ilişkin olarak sahip oldukları tutumsal duruşlarını, yönelimlerini ve yine sistemin işleyişine ilişkin otorite mercilerine etkilemek, alınan kararları yönlendirmek amaçlı girişilen tüm faaliyet ve davranışlarını, bir arada ifade eden bir kavram olarak tanımlanabilir” Selçuk Akıncı, “Siyasal Katılım Düzeyleri Üzerine Bir İnceleme”, *KTÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 7 (2014), s.39.

¹⁰¹ Daniel Lerner, “Toward A Communication Theory of Modernization A Set of Considerations”, *Communications and Political Development* (Ed.: Lucian W. Pee), Princeton University Press, Princeton/New Jersey, 1963, ss. 327-368. Kitle iletişim araçlarının değişime etkisi Özkalp, *age*, s.435 vd.

¹⁰² Smith, *age*, s. 90; Black, “Kesinlikle bilinen şey şudur: Daha sonra çağdaşlaşanlar arasında hiçbir toplum, çağdaşlaşmayı en önce başaran toplumlarınkine çok benzeyen bir çağdaş kurumlar modeli geliştiremez. Bazı toplumlar merkezi siyasal kurumlar geliştirmeyi kolay, bazıları bunu güç bulur; bazıları sanayiinin yaşam biçimine kendilerini çabuk uydurur, oysa başkaları geleneksel inanç ve pratiklerden gelen büyük engelleri aşmak zorunda...” kaldığını ileri sürer. *Age*, s.47-48.

¹⁰³ Türk modernleşmesi için bu tür tartışmalar yoğun olarak daha çok 20. Yüzyılın başında görülür. Bu tür tartışmalardan çıkmış iki örnek çalışma için Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, yty; Ahmet Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1972.

edilmesi sonrasında bu güçle baş etmenin yollarının sorgulanması ile başlayan tartışma, yeninin ne olduğu, nasıl bir değişim yapacağı ve sonuçta elde edilenin faydaları üzerine kurgulanır. Alınan karar ve hayata geçirilen pratiklere dayalı tartışma, iki yönlü sonuç üretir. Bu sonuçları tartışmadan önce modernlik ve modernleşme, eski veya geleneksel olana göre, yeni olduğu kadar, bilinmeyen bir durumdur. Neyi değiştireceği veya yerine neyi getireceği bilinmeyen bu durumun ortak aklı ikna edecek olması beklenir. Buradan beklenen çözüm, “üstün düşmanın silahıyla silahlanmak” olan, aynısını taklit etmek veya daha iyisini yapmak üstüne kurgulanır. Modern olandan, çeşitli yollarla gelen, doğru veya spekülâtif bilgi ve pratiklerin akışıyla fikir edinme, ikna olma ve karar verme modernleşmenin bir süreç olarak başlamasıdır. Batı-dışı toplumların birçoğunda yönetici-aydınların, çoğunlukla rapor sunma veya yayın yoluyla, başlattıkları tartışma süreç içinde, kısıtlı veya geniş, bir kamuoyunun oluşmasına katkı sağlar. Bu kamuoyu, hem ikna sürecini hızlandırır hem de taraftar olan veya olmayanların saflarını belirler.

Bu kamuoyunun oluşmasına katkıda bulunan en önemli şey iletişim kanallarıdır ve iki yönlü işlev görür. Modernleşme süreçlerinde modernliğin bilinmesi, tanınması veya benimsenmesi için birçok iletişim kanalı veya bilgi edinme yolu vardır. Çoğunlukla modernliğin Batı-dışı toplumlarda görünmesinde yurt dışında kısa veya uzun süre görev yapan devlet memurlarının, istihdam edilen yabancı uzmanların, gelip giden seyyahların, alışveriş için gelen veya giden tüccarların, eğitim için giden öğrencilerin veya çeşitli nedenlerle iltica edenlerin rafine veya spekülâtif birikimlerinin büyük rolü vardır.¹⁰⁴ Bunların yanında modern olandan ithal edilen veya ihtiyaç duyulan mal ve tekniklerin hayatı veya işi kolaylaştırıcı önceliği de, modern olan hakkında fikir edinme, ikna olma, karar verme süreçlerinde etkili olduğu gibi,

¹⁰⁴ Örneğin Osmanlıların, hizmetlerine giren Avrupalı göçmen, dönme ve maceracılarla dayalı Batı hakkındaki bilgi akışı, 1720-1721 arasında Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin Fransa'ya yaptığı diplomatik seyahatle resmî raporlara dayalı hâle gelecek ve farklı bir süreci başlatacaktır. Buna en iyi örnek Mahmud Raif Efendi'nin İngiltere'deki Osmanlı Elçiliğinde çalıştığı yıllara aittir ve İngiltere'nin siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel yapısı hakkındaki gözleme dayalı bilgilerin bir kamuoyu oluşturduğu düşünülebilir. (Ercüment Kuran, *Türkiye'nin Batılılaşması ve Millî Meseleler*, Der. Mümtaz'er Türköne, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1994, s. 13 vd. Aslı Fransızca olan Mahmud Raif Efendi'nin Seyahatnamesinin Türkçe ve Fransızca metinleri için Vahdettin Engin, "Mahmud Raif Efendi Tarafından Kaleme Alınmış İngiltere Seyahati Gözlemleri", Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı, İzmir: BETA Basım Yayım (İstanbul), 1999, ss. 135- 162.) 19. yüzyılın başından itibaren Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu olumsuzlukları aşma çabasına dayalı reform arayışları Batı bilgisine sahip olanların etkin yönetim pozisyonlarına gelmeye başlamasına yol açmıştır. Bunun yanı sıra 1820'lerden itibaren yurt dışına öğrenci gönderilmesi ile gözlem ve eğitim yoluyla Batı hakkında onu idrak etmekten yorum yapmaya kadar uzanan Batılılaşma yanlısı entelektüel bir hava oluşmuştur. Örneğin 1720'de Paris gözlemlerini anlatan *Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin Fransa Sefaretnâmesi*, Yay. Haz. Beynun Akyavaş, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1993, s. 5 vd. İran örneğinde ise devlet ve toplumun Batı hakkında bilgilenme süreci elçilikler ya da Avrupa'ya yapılan ticarî seyahatlerle çok ilgili değildir. İranlıların Batı hakkındaki bilgilerinin kaynakları Hindistan'a yerleşmeye çalışan İngilizler ve Osmanlı bakış açısından yazılan Batı ile ilgili risalelerdir. İranlı bir elçinin ilk kez Paris'te görüldüğü ve dönemin Fransız kamuoyunun büyük ilgisini çektiği yönündeki bilgiler 1715 yılına aittir. İradj Amini, *Napoleon and Persia-Franco-Persian Relations Under the First Empire*, The Quadrant, Richmond Surrey: Cuzon Press, 1999, s. 21-23; Mohammad Tavakoli-Targhi, *Refashioning Iran: Orientalism, Occidentalism and Historiography*, New York: Palgrave Publishers Ltd., 2001, s. 39.

modernleşme yönünde kamuoyunun güdülenmesini hızlandırır. Artık modernleşme bir fikir ve eylem olarak savunulmaya ve tartışılmaya başlanır.

Bu tartışmanın genişlemesi ve topluma yayılması için, o toplumun bütünleşmişlik düzeyini de gösteren, iç iletişim kanlarının varlığına ihtiyaç vardır.¹⁰⁵ Modernleşme süreçlerinde birçok toplumda modern basın- yayın için, öncelik devlet eliyle olmak üzere, girişimler olmuştur. Modernliğin önemli göstergelerinden biri, bilginin ve haberdar olmanın seçkinci doğasının değişmesi ve geniş toplum katlarına yayılması, matbaanın icadı ve yaygın kullanımı ile olmuştur. Bunun yanı sıra posta seferlerinin düzenli hale getirilmesi; telgraf ve sonraları telefon türü aletlerin icadı ve demiryolu ve deniz taşımacılığındaki gelişmeler, toplumsal hareketliliğe ve toplumsal bütünleşmeye katkıda bulunduğu gibi, modern bilgi, teknik, fikir, düşünce ve pratiklerin toplumun en ücra köşelerine yaymış ve aynı zamanda bunları ülkeden ülkeye taşımıştır. Matbaanın icadı, modernleşme tarihinde kritik gelişmelerden biridir.¹⁰⁶ Kitap basımının çoğalması ile birlikte, gazete ve periyodik yayıncılıktaki gelişmeler, modernleşme süreçlerinde, modern (lik)leşmenin tartışıldığı entelektüel mahfilleri üretmiş; aydınlar yayın yoluyla görüşlerini açıklama ve modern eserler ortaya koyma imkânı buldukları gibi, modernleşmenin doğası, yönü ve tarzı ile ilgili tartışmalarda bu mahfillerde yapılmış ve toplum bu tartışmalardan haberdar olmuştur.

IX.BATI-DIŞI TOPLUMLARIN MODERNLEŞME SÜREÇLERİNDE SİYASAL ÖRGÜTLENME VE TEK PARTİ OLGULARI

Geçmişin ilkel veya geleneksel yapılarından farklı çok yönlü ve yeni yapıların ortaya çıkma süreci olarak modernleşme, kazananları ve kaybedenleriyle tarihsel bir durumdur. Modernleşme sürecine giren bir toplumda başlayan modernleşecek olanın önceliği, tarzı veya yönü ile ilgili bir tartışma, ona taraftar olan ve olmayanları ayırır. Bu ayrışma, toplumsal, ekonomik, kültürel ve ideolojik sebeplerden kaynaklansa da, siyasal yüzünde belli bir ortak düşünme ve birlikte eyleme geçmeyi de beraberinde getirir. Siyasal parti olgusu modern bir olgudur; geçmiş dönemlerde çeşitli nedenlerle ve geçici olarak bir araya gelen siyasal hareketler görülmüş; çoğunlukla hedeflenen sonuca varıldıktan sonra bunlar dağılmıştır. Ancak uzun erimli, belli bir program ve hedefler etrafında örgütlü siyasal hareketler modern (lik)leşme süreçlerinde ortaya çıkmıştır. Modernlik süreçlerinde siyasal partiler, devleti en rasyonel şekilde yönetme; topluma ve bireylere eşit olarak hizmet etme iddiasıyla ortaya çıkarlar. Aynı zamanda siyasal partiler, devlet, toplum ve birey

¹⁰⁵ Black, age, s.18.

¹⁰⁶ Black, ss.8 vd.

bağlamında, belli fikir ve eylemleri hayata geçirecek program ve hedefleri olan; toplumun çeşitli kesimlerinin sözcülüğünü yapan ve gönüllü katılıma dayalı bir siyasal örgütlenmedir.¹⁰⁷

Modern (lik)leşme döneminde siyasal örgütlenme ve bir siyasal parti olarak ortaya çıkma, katılımcı demokrasinin gereğidir. Çok partili yapılar modernleşme sürecinin ve seçime dayalı demokratik kültürün ürünleridir. Çok yönlü sorunların çözümüne farklı öneriler getirerek toplumsal destek arama ve seçilerek siyasal iktidara sahip olma amacı taşıyan siyasal hareket ve siyasal parti olgusu, Batı-dışı toplumların modernleşme süreçlerinde farklı işlevleri yerine getirmesi, çoğunlukla ortaya çıkış ve siyasal iktidarı üstlenme biçimleri ile farklı bir konuma otururlar. İlkel veya gelenekselliğin yaygın olduğu ve modernleşme sürecine yeni dâhil olmaya başlayan ülkelerde siyasal hareketlerin ve partilerin bir yüzü acil modernleşmenin savunucuları olarak ortaya çıkarlar. Bu toplumlarda modernleşmeci siyasal hareketler, ülkeyi daha iyi yönetecekleri iddiasından çok, modernleşme sürecinin sürdürülmesi, daha ileriye taşınması ve modernleşme karşıtı fikir ve güçlerin tasfiyesi iddialarıyla ortaya çıkarlar. Geleneksel siyasal iktidara karşı modernleşme yönünde muhalefeti biçimlendirirler. Gizli ya da açık faaliyetlerinde var olan siyasal iktidarın yanlışlarına dayanarak kendi iyi olduğunu savundukları modernleşme düşünce ve pratiklerini tartışma gündemlerine taşırlar.¹⁰⁸ Çoğunlukla iktidara gelişleri, normal demokratik yollarla olmaz; olağanüstü koşulların ürettiği imkânlar üzerinden (askeri darbe, kurtuluş savaşı, ihtilal, toplumsal kargaşa vs...) siyasal iktidarı devralırlar.¹⁰⁹ İktidarda kalış sürelerini toplumsal tabanda örgütlenme ve ideolojik yaygınlıkları, düşüncelerini toplumun beklentileriyle karşılayabilme becerileri ve fikir ve eylemleri ile toplumun geniş kesimlerinden onay almaları belirler. Ancak siyasal iktidarı devralış biçimi ve modernleşme eylemlerinin yarattığı mağdur yığınlarının tepkisiyle karşılaşan yeni modernleştirici siyasal iktidarlar, çoğunlukla sertleşme eğilimi gösterir ve sonuçta bu tepkiye bağlı olarak demokratik siyasal özgürlükleri ya kısıtlar ya da yasaklar. Her iki durumda da modernleşmeci siyasal iktidar ve onun siyasal örgütü tek egemen güç olarak hem siyasal yönetme hem de modernleşme pratiklerini hayata geçirme işini üstlenir. Batı-dışı birçok toplumun modernleşme süreçlerinde ya siyasal diktatörlükler ya da tek-parti yönetimlerinin kurulmasının en önemli nedeni yaygın geleneksellik ve onun bağımlılık ilişkilerinin kısa zamanda tasfiye edilememesidir.¹¹⁰

¹⁰⁷ Modern siyasal temsil, seçim ve partiler için Atakan Hatipoğlu, "Siyaset Kurumu", *Sosyoloji*, (Ed.: Feridun Merter- Mustafa Talas), 3. Baskı, Lisans Yayıncılık, İstanbul, 2015, ss.436-446.

¹⁰⁸ Modernleşme süreçlerinde Batı-dışı toplumlarda siyasi partilerin rolü ve örnekleri için Apter, *age*, ss. 179-222; Rustow, *Problems of Political Modernization*, ss.211 vd.

¹⁰⁹ Black, s.103

¹¹⁰ Black, s.71.

Batı-dışı toplumların modernleşme süreçlerinde tek partili siyasal yapıların egemen olmasının bir nedeni de modernleşmeci siyasal iktidarın devlet yönetimini devraldıktan sonra hem toplumun bütün kesimlerinin nabzını tutmak hem de modernleşmenin fikir ve pratiklerini toplumun en uç noktasına kadar yaymak için siyasal bir örgüte ihtiyacı vardır.¹¹¹ Oluşturulan modern ve özerk sosyo-ekonomik ve kültürel kurumların denetleyicisi ve yönlendiricisi üst kurum olarak tek partili yapı, sürecin hızlandırılmasını ve toplumun kontrol edilmesini sağlaması bakımından oldukça işlevseldir.¹¹² Bu yüzden modernleşmeci siyasal iktidar, farklı siyasal söylemleri dile getiren siyasal oluşumlara sıcak bakmaz; en azından bir süreliğine kendini siyasal rekabete kapalı tutmayı tercih eder. Modernleşmenin önemli siyasal sonuçlarından biri olan siyasal katılım ve özgürlük alanlarının genişlemesi ilkesi bir süreliğine rafa kaldırıldığı gibi, modernleşmenin ütopyası olarak geleceğe ertelenir.¹¹³

Ancak modernleşme süreçlerinde tek partili yapılar, siyasal katılım noktasında, toplumun tüm kesimlerine açıktır. Özellikle danışma veya siyasal karar alma nitelikli meclislerin oluşumu seçimlerle gerçekleştirilir. Burada anti-demokratik olan tek partinin gösterdiği adayları seçmek için oy verilmesidir. İster tek partili ister siyasal diktatörlükler olsun, toplumu kendi siyasetine dâhil etmek için, çeşitli türden ve seçim olgusunu da kullanarak, meclisler oluşturmayı önemserler.¹¹⁴ Modernleşmeci siyasal iktidarlar, çoğunlukla öncü bir elit hareketi ve siyasal oluşum olmalarına rağmen, toplumun geniş kesimleri ile ilişki kurmak; insan devşirmek ve toplumu kontrol etmek için siyasal örgütlenmeyi öncelikli işlerinden görürler.¹¹⁵ Sonuçta bu siyasal örgütlenme, devlet gücünü de kullandığından, devletin siyasal bir aygıtına ve açık olarak devlet-parti bütünleşmesine dönüşen siyasal bir süreç üretir.

X. BATI-DIŞI TOPLUMLARIN MODERNLEŞME SÜREÇLERİNDE İDEOLOJİ VE KARİZMATİK LİDERLİK OLGUSU

Modernleşme süreçlerinde siyasal iktidarlar, ayrı ayrı devleti, toplumu ve bireyi siyasal bir örgütlenme içinde sarabilmeleri, dönüştürebilmeleri, yönlendirebilmeleri ve denetim altında tutabilmeleri için modernleşmeci

¹¹¹ Afrika örnekleri üzerinden tek-parti devletler için James S. Coleman- Carl G. Rosberg, Jr., "African One-Party States and Modernization", *Political Modernization* (ed.: Claude E. Welch, Jr.), Wadsworth Publishing Company, Inc., Belmont/California, 1967, ss. 267-291.

¹¹² Clement H. Moore, "The Single Party as Source of Legitimacy", *Authoritarian Politics in Modern Society*, (eds.: Samuel P. Huntington -Clement H. Moore), Basic Books, New York, 1970, ss.48 vd.

¹¹³ Çetin, *age*, ss.136-141; Rustow, *Problems of Political Modernization*, s. 227. Modernleşme süreçlerinde Türkiye ve Japonya örneklerine bağlı olarak kitlelerin siyasetten uzak tutulması üzerine Trimberger, *age*, s. 138 vd.

¹¹⁴ Shmuel N. Eisenstadt, *Modernleşme-Başkaldırı ve Değişim*, (çev.: Ufuk Coşkun), Doğubay Yayınları, Ankara, 2007, s.16.

¹¹⁵ Japonya, Türkiye ve Rusya örnekleri için Trimberger, *age*, s. 42-44.

bir ideoloji ve ütopyaya ihtiyaçları vardır.¹¹⁶ Sözlük anlamı, “siyasal veya toplumsal bir öğreti oluşturan, bir hükümetin, bir partinin, bir grubun davranışlarına yön veren politik, hukuki, bilimsel, felsefi, dini, moral, estetik düşünceler bütünü”¹¹⁷ olan ideoloji, daha çok bir dünya görüşü oluşturmakla ilişkilidir. Ancak tarihsel ortaya çıkışı bağlamında ideolojiyi tek bir tanımlamaya sığdırmak imkânsızdır.¹¹⁸

Bazı tanımlamaların üzerinden ideolojinin hegemonik, söylemci (ya da yansıtıcı) ve bilinç yanılması olan üç genel özelliği ortaya çıkar. Çoğunlukla ideoloji, aydınlanmış seçkinlerin, dil yolu ile ikna edici bir söylem geliştirip egemen oldukları iktidarı korumak ve sürdürmek için, gerçeklerle yüz yüze olan toplumu yanlış veya doğru bilinçlendirmeleri olarak tanımlanır. Ancak bütünlükçü bir ideolojinin hegemonik bir söylemle iktidarını sürdürme kararlılığı bir dünya görüşü oluşturduğu kadar bir gelecek tasarımına veya ütopyaya da ihtiyaç duyar.¹¹⁹ İdeoloji, çok yönlü aygıtlarıyla, toplumsal gerçekliği gizlerken ve dünya görüşünü istikralı hale getirirken, ütopya,¹²⁰ geniş ölçekli bir değişim önererek, geleceğe bakma ve var olan gerçekliğe meydan okuma işlevi görerek birbirlerini tamamlarlar. Toplumsal gerçeklik katı, sert ve acımasızdır; tek tek bireyin veya tüm bir toplumun bu gerçeklikle baş edebilmesi, vaziyet alabilmesi ve kendini geleceğe yöneltebilmesi için bir ideolojiye ve bir ütopyaya ihtiyacı vardır.

İlkel dönemlerde mit (oloji)nin, geleneksel dönemlerde dinin gördüğü bütünlükçü bir dünya görüşünün yerini modern dönemlerde bilim ve rasyonal akıldan çıkarılmış spekülâtif fikir ve düşünceler yığını olarak ideoloji almıştır. İdeolojiler,¹²¹ insanın gerçek dünya ile ilişkilerinin neden ve nasıl

¹¹⁶ Apter, *age*, s.313 vd.

¹¹⁷ *TDK Türkçe Sözlük*, 11. Baskı, ADTYK Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, s. 1152.

¹¹⁸ Terry Eagleton, *İdeoloji*, (Çev.: Mutallip Özcan), 4. Baskı, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2015, s.55-57.

¹¹⁹ Bu yüzden Karl Mannheim, çok bilinen eserine *İdeoloji ve Ütopya* (Çev.: Mehmet Okyavuz), Epos Yayınları, Ankara, 2002) adını vermiştir.

¹²⁰ “Ütopya, hem hiçbir yerdir (outopia) hem de iyi bir yerdir (eutopia).Mümkün olmayan, ancak insanın bulunmak için heves ettiği bir dünyada yaşamak” (Krishan Kumar, *Ütopyaçılık*, (çev. Ali Somel), İmge Kitabevi, Ankara, 2005, s.9) olarak tanımlanan ütopyanın, a)hayal edilen toplumun içerdikleri; b)ütopyacı imgelemin kristalleşip büründüğü edebi biçim; c)ütopyanın etkisi ve harekete geçirci işlevi; d) kişinin içinde yaşadığı topluma karşı duyduğu hoşnutsuzluğun neden olduğu daha iyi bir yaşam arzusu” olarak dört temel özelliği ortaya çıkar. Tabii en önemli olanda sonuncu özelliktir. Fatima Vieira, “Ütopya Kavramı”, *Ütopya Edebiyatı* (Haz.: Gregory Claeys, Türkçeye Çev.: Zeynep Demirsü- Damla Göl), 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 2018, s.8.

¹²¹ İdeolojiler bütünlükçü bir dünya görüşü ve yaşamın kendisi ile kurdukları bağlardan dolayı felsefe, din ve bilimle kendilerini özdeşleştirmeye çalışırlar. İdeoloji, olay ve olgulara dayalı, sistematik ve rasyonal bir düşünce eylemidir; bu da ona felsefi bir arka plan kazandırır ama felsefe ile onu eşit hale getirmez. Çünkü felsefe düşünmenin bütün ihtimallerine açık ve bunları göz önünde bulundururken, ideoloji üçüncü şıkın imkânsızlığı ilkesine yaslanır; yani kendine göre doğru ve yanlış vardır, başka bir olasılığa kapalıdır (Etienne Borne, “İdeoloji ve Felsefe”, *İlimler ve İdeolojiler* (çev.: Fahrettin Arslan), Umran Yayınları, Ankara, 1981, s. 149). Ayrıca felsefe, mantık örgülü, tarafsız ve kesinliği tartışır ve sorgular; ideoloji ise iddia eder, buyurur, tartışmaz ve duygusal olarak ikna eder (Andrew Vincent, *Modern Politik İdeolojiler*, (Çev.: Arzu Tüfekçi), Paradigma Yayınları, İstanbul, 2006, s. 22). Bilim, din ve ideoloji, “insanın mutluluğu ve hayat şartlarının kolaylaştırılması (ya da dayanılabilir olması)” olan ortak bir temel ilkedan hareket ederler. Ancak “bilim alanı objektif ölçütle elde etmek isterken, ideoloji alanı, olmasını istediği doğrultuda sübjektif bir biçimde dile getir” (Gerard Buis, “İlim ve İdeoloji”, *İlimler ve İdeolojiler* (çev.: Fahrettin Arslan), Umran Yayınları, Ankara, 1981, s. 37). Bilim ve ideolojiyi ortak paydada buluşturan bilimin ortaya koyduklarının tartışıldığı ve sorgulandığı alan olan *bilimcilik*. Değerlerimiz, inançlarımız ve

olmasını belirler ve bir yol haritası sunarlar (aynı zamanda gerçeklikten koparırlar); çoğunlukla selametçi paradigmlar üreterek var olurlar. Bundan dolayı ideoloji siyasetle hep ilişki içindedir. İdeolojinin ya ikna ederek ya da zorlayarak varoluş biçimi siyasal alanda daha belirgin hissedilir.¹²² İdeoloji - siyaset ilişkisi, siyasal iktidarın meşrulaştırılması ve siyasal iktidar aracılığı ile bireyin sosyalleştirilmesi noktalarında işlevseldir. Bundan dolayı siyasal iktidarlar ideolojik söylemler ve aygıtlar üretmeyi önemserler.

Modernleşme süreci, sınanmamış veya bilinmeyen bir geleceğe yolculuktur¹²³ ve hedef aldığı topluma daha iyi olacağını varsaydığı bir yaşam vaat eder. Modernleşmenin ideolojik söylemi, yeni olan kararın, uygulamanın, pratiğin, kazanımın ve davranışın bireye, topluma ve devlete kazandırdığı yeni durum üzerinden okunur. İdeolojik olarak modernleşme, eski olan düşünce, davranış, uygulama ve pratiklerin yerine yeni olan ama geçmişe göre daha iyi olduğu düşünülenin alması olarak, bir dizi vaatler ve kazanımlar sürecinin dünya görüşüdür.¹²⁴ Modernleşme, çok yönlü ilişkilerde birey öncelikli yeni bir toplum kurmaya ve siyasal katılıma dayalı yönetim anlayışına; yeni ve geniş ölçekli, aynı zamanda bilimsel icat ve tekniklere dayalı, mal ve hizmetlerin üretimine; bireyselliğe ve meslek eğitimine dayalı iş bölümüne; din, yerel veya patronaja dayalı bağlılığın yerine kültürel kodlardan üretilen milli veya kozmopolit ilişkiler ağına; gelir dağılımının dengeli ve daha geniş toplum katlarına yayılmasına ve refah artışına ve rasyonel tutumlardan üretilen laik yaşam tarzına karşılık gelir. Modernleşmeyi bir dünya görüşü olarak ideolojiye dönüştüren ise bu karşılığın bireysel özgürlükleri sağlayacağı, toplumsal refahı artıracığı ve demokratik yönetimin kurulacağı vaatlerine dayanmasıdır. Batı-dışı toplumlarda ise, çoğunlukla dillendirilen (ve dış dünyaya bakılarak anlaşılan), geri kalmışlığı aşmak için çağdaş uygarlığın (bu da çoğunlukla Batı Avrupa) gereklerinin yerine getirilmesi olarak modernleşme ideolojisi, daha güçlü ve etkin devlet, hakları kadar görevleri olan birey ve ekonomik refah içinde yaşayan toplumun kurulmasının mümkün olduğu bir dizi söyleme dayanır.

Modernleşme süreçlerinde siyasal iktidar, geleceğin daha iyi olacağı varsayımı üzerinden bugüne meşruiyet kazandırmak için ideolojinin

önyargılarımızla ilintili olan bilimcilik, esasında bir tür ideoloji üretir ve bundan kaçınamayız. Din, ne yalnız ideoloji ve felsefe ne de bilimciliktir; bu dünyadaki mutluluğu ve öte dünyadaki (cennet) ödülü için "hayatın şartlarına dayanabilirlik" için kutsal olanı referans tutar; düalist çizgide (günah-sevap, doğru-yanlış, iyi-kötü, cennet-cehennem) hayatı tartışır ve sorgular. Din, insana, bilimin yanlışlanabilirlik, felsefenin eksiklik ve ideolojinin iddiacılığı karşısında, bütünlükçü ve kuşatıcı yargılar, değerler ve inançlar sunarak hayata ve gerçekliğe karşı donatır, güçlendirir ve hazırlar. Ancak dinle ilgili insani olan bilginin yorumlanması ve tartışılması bilim, felsefe ve ideolojinin imkânları olmadan yapılamaz.

¹²² Louis Althusser, devlet eliyle, baskı aygıtlarıyla zorlamanın bir yöntem; ideolojik aygıtlarıyla bir ikna süreci olduğunu söyler. *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, (çev.: Alp Tümertekin), İthaki yayınları, İstanbul, 2014, ss. 34-35.

¹²³ Black, *age*, s. 45.

¹²⁴ Çetin, *age*, s.130.

imkânlarından yararlanır.¹²⁵ Çoğunlukla Batı-dışı toplumlarda siyasal iktidar, saf ideolojinin tekil iddiasına yaslanarak, “geri” ve “ileri” kavramlarına dayalı öneriler listesi oluşturur; yapılan birey ve toplumun onayı değildir; kavramlar üzerinden tek bir tercihler listesi ile topluma ve bireye dayatılmasıdır. Çünkü birey ve toplum kendi konumunu sarsacak gelişmelere duyarlı olduğundan ve değişim süreçleri, yeni kaybedenler ve kazananlar yarattığından, gelişmelere hazırlıklı değildir ve değişime direnç gösterir. Modernleşme süreçlerinde ideoloji, değişime veya dönüşüme ikna veya zorlamanın nedenleri üzerinden söylem araçlarını üretir. Modernleşmeci siyasal iktidar, uygulanmasına karar verdiği veya izin verdiği modern düşünce, karar ve pratikleri, dil yoluyla, ideolojik ilkelere dönüştürür ve bunlara bağlı köklü değişikliklere gider. Bu köklü değişikliklerin hedefi çağdaş uygarlığı yakalama ve ütopya, hali hazırdaki Batı Avrupa'nın gelişmişlik düzeyine ulaşma ve onu aşmadır.¹²⁶ Oluşturulan, kurgulanan veya ödünç alınan dil ve simgeler, çoğunlukla açık uçludur; hem milli hem de çağdaş-evrensel olana atıf yaparlar. Bu dil ve simgelere dayalı düşünce ve pratikler hayata geçirildiğinde modernleşme süreci tamamlanacak ve modern olunacak ideolojik söylemi siyasal iktidar ve taraftarlarınca, her türlü propaganda aracından yararlanarak, topluma dayatılmaya çalışılır.¹²⁷ Modernleşmeci ideolojik söylemin, toplumdan topluma değişen, hedef kitleleri vardır: işçiler, köylüler, gençler, kadınlar..vd. Bunlara gelecekte konumların değişeceği ve daha iyi olacağı vaat edilen ideolojik söylem kalıpları veya spot sloganlar üretilir. Aynı zamanda bunlara yönelik özel düzenlemeler yapılarak modern göstergeler oluşturulur.

Modernleşme süreçlerinde ideoloji ve ütopyanın ayrı bir yeri vardır. Modernleşmeci siyasal iktidar, neyi, niçin yaptığını açıklamak veya iddia etmek için ideolojik araçlar kullanır veya icat eder. Toplum ve bireyi hem duygusal hem de akılcı yollarla modernleşmeye yöneltmek ve sürdürmek için ideolojik bir dünya görüşü oluşturmak, sunmak ve benimsetmek gereği modernleşmeci siyasal iktidar için öncelikli, çok yönlü ve daha fazla çaba gerektiren işlerden görülmüştür. Batı-dışı toplumların modernleşme süreçlerinde birçok reform, devrim veya köklü değişiklik atıl kalmış veya başarıya ulaşamamış olmakla birlikte modernleşmenin ideolojik yüzü ve ütopyası değişmeden kalmıştır.

¹²⁵ “Ideologies and Patterns of Modernization”, *Political Modernization* (ed.: Claude E. Welch, Jr.), Wadsworth Publishing Company, Inc., Belmont/California, 1967, s. 319.

¹²⁶ Mary Matossian, “Ideologies of Delayed Industrialization: Some Tensions and Ambiguities”, *Political Modernization* (ed.: Claude E. Welch, Jr.), Wadsworth Publishing Company, Inc., Belmont/California, 1967, ss. 322-334.

¹²⁷ Çetin, *age*, s.134-135.

Modern (lik)leşme süreçleri birçok siyasal elit, aydın ve sivil katılımcının çok yönlü çabaları ile gerçekleştirilir.¹²⁸ Modernleşme süreçlerinin insan unsuru, çoğunlukla dış dünyayı çeşitli yollarla tanıyıp bilen, ilk modern olana öykünülerek oluşturulan eğitim kurum ve araçlarından yetişen veya gelenekselin içinden gelip modern olmanın zorunluluğuna iman etmişlerden oluşur.¹²⁹ Ancak birçok Batı-dışı modernleşme süreçlerinde kahraman veya karizmatik lider olgusu görülür. Çoğunlukla toplum nazarında bunlar, ya kötü yönettiği varsayılan siyasal iktidarı devirerek ya da emperyalist güçlere karşı mücadele ederek ülkeyi kurtaran, kahramanlardır.¹³⁰ Devirerek ya da kurtararak elde ettikleri siyasal iktidarları sürecinde, geçmiştekinden daha iyi olacağı söylemleriyle, modernleşme düşünce ve pratiklerini hayata geçirmeye yönelirler. Bu bağlamda bu liderlerin modernleşmeci kurucu özellikleri de ortaya çıkar. Ancak bazıları kurucu özellikleri ile karizmatik lidere dönüşürken bazıları sıradan tek adam veya diktatör olarak kalırlar.¹³¹

Çoğunlukla milliyetçiliğin söylem dünyasından ve siyasal liderliğin seküler doğasından kotarılan ama gelenekselliğin yüceltme veya bağlılık ilişkilerine dayanan kahraman/ karizmatik liderlik, liderlik ettiği toplumu için en iyi, gerekli veya ileri olanı düşünen ve güven duyulan bir siyasal figür olarak modernleşme süreçlerinde, hem edilgen toplumu modernleşme yönünde harekete geçirme hem de kahraman/ karizmanın gölgesinde modernleşme adımlarını meşrulaştırma işlevinde ihtiyaç duyulmuş; ortaya çıkarılmış veya yaratılmıştır. Aynı zamanda modernleşme süreçlerinde modernleşme fikir ve eylemleri kahraman/karizmatik lidere; bütün fikirlerin onun kafasından çıktığına dayandırılır. Böylece topluma yabancı olan modernleşme fikir ve eylemleri, içlerinden çıkan kurtarıcının şahsında, meşrulaştırılır ve içselleştirilir; pratiğe dönüşümünde karşıt toplumsal direnci azaltır. Çünkü kurtarıcı kahraman/karizmatik lider, toplumu için hep olumlu ve iyiyi düşünen ve bilen olarak yarı-kutsanmış varlıktır. Toplumun ihtiyacı olan ortak bir duyguyu ve beklentiyi karşılar.¹³²

¹²⁸ Batı-dışı toplumlarda modernleşme süreçlerinde insan unsuru elitlerin (seçkinlerin) yeri ve etkisi için Tom B. Bottomore, *Seçkinler ve Toplum*, (Çev.: Erol Mutlu), 2. Baskı, Gündoğan Yayınları, İstanbul, 1996, ss. 95 vd. Modernleşmeci siyasal önderlik için Black, age, ss. 52-54. Ayrıca Modernleşmenin ayanları olarak elitler ve elitlerin Türk Modernleşmesindeki rolü için Kadir Canatan, *Bir Değişim Süreci Olarak Modernleşme*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, ss.47-67.

¹²⁹ Daha fazla bilgi için John H. Kautsky, "Patterns of Elite Succession in the Process of Development", *The Dynamics of Modernization and Social Change: A Reader* (ed.: George S. Masannat), Goodyear Publishing Company, Inc., California, 1973, ss. 358-389.

¹³⁰ Black, age, ss.60-61.

¹³¹ Rustow, *Problems of Political Modernization*, ss. 148 vd.

¹³² Çetin, age, ss.184 vd.

XI.BATI-DIŞI TOPLUMLARIN MODERNLEŞME SÜREÇLERİNDE MİLLİ DEVLET VE MİLLİYETÇİLİK

Burada kısmen modernleşme kısmen de ideoloji ile ilişkili olarak milli devlet ve milliyetçiliğe ayrı bir yer ayırmak gerekir. Modernlik ve milli devlet olgusu, Batı Avrupa tarihinde, hemen hemen aynı zamanlarda ortaya çıkmışlardır.¹³³ Modern milli devletin, kısmen ideolojik düşünüşün, dünya görüşü olan milliyetçilik olgusu da modern düşünce veya fikirlerin sonucu olarak şekillenmiştir.¹³⁴ Geleneksel dönemlerin krallık, imparatorluk veya feodal siyasal oluşumların, toplumsal hareketlenmelere, kültürel dönüşümlere ve siyasal bütünleşmeye bağlı, toplumsal ve siyasal katılımın bir yüzü olarak, yıkılarak veya dönüşerek, belli kültürel özelliklere sahip siyasal toplulukların adı ve onun siyasal yönetimi olarak, geç yeniçağların ürünü olan milli devlet, modernlik süreci içinde tüm Batı toplumlarında farklı biçimlerde ortaya çıkmıştır. Modernliğin göstergelerinden olan laik ilkeler ve seküler yönetim anlayışın ürünü olan ve geçmişin kutsal veya soyluluğa dayalı geleneksel siyasal iktidar anlayışlarının yerine geçen milli devlet, coğrafya, tarih, dil ve kültürün imkânlarından ve belirleyiciliğinden tanımlanan millet gerçeğine dayanır. Tarihin bir döneminde etnik olanın, süreç içindeki dönüşümleri ile belli tarihi, coğrafi, dil ve kültürel ortaklığın ürünü olan millet olma, dine ve gelecekselliğe dayalı siyasal oluşumların tarihsel bir durum olduğu süreçlerde varlığı hissedilmekle birlikte görünür olmayan ama modernliğe bağlı olarak devlet ve yönetimin kaynağının değişmesi ile birlikte görünür olan toplumsal ve siyasal bir olgudur. Modernliğin gün yüzüne çıkardığı millet gerçeğinin, siyasal söylemi olan, vatan sevgisi ve bir millete aidiyet duygusunu içeren, milliyetçilik ise tamamen modern olma ile ilişkilidir.¹³⁵ Modernleşen Batı toplumların milli devletler olarak ortaya çıkması ve milliyetçi tutumlar sergilemesi, modernliğin gereği olarak algılanmasına rağmen bu devletlerde milliyetçilik, süreç içinde Batı emperyalizmin ve sömürgeciliğin meşrulaştırma aracına dönüşmüş; kötü bir şöhrete sahip olmuştur.

Batı-dışı toplumlarda milli devlet ve milliyetçilik, modernleşmenin gereği olarak gündeme gelmiş; modernleşmenin siyasal yüzü olarak şekillenmiştir. Batı modernliğin ürünü olan milliyetçilik, Batı-dışı toplumlarda modernleşme süreçlerinde ortaya çıkmış; hem modernleşme sürecinin yönünü ve biçimini belirlemiş hem de, Batı'daki araçsallığından farklı olarak, anti-

¹³³ Çetin, s.51 vd.

¹³⁴ Ernest Gellner, milliyetçiliğin sanayi toplumlarının ortaya çıkması ile başladığını; siyasal, toplumsal, ekonomik ve kültürel bütünleşme ile ilişkisi olduğunu belirtir. *Uluslar ve Ulusçuluk*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1992, ss.79 vd.

¹³⁵ Millet'in modernliğin kurucu unsuru ve milliyetçiliğin modernleşmenin önemli birleşenlerinden olduğu üzerine Liah Greenfeld, *Milliyetçilik- Moderniteye Giden Beş Yol*, (Çev. Abdullah Yılmaz), Alfa Basım Yayım Dağıtım, İstanbul, 2017, s.41. Ayrıca Anthony D. Smith, *Nationalism and Modernism*, London/New York: Routledge, 1998.

emperyalist ve bağımsızlığı önceleyen siyasal bir söyleme dönüşmüştür.¹³⁶ Batı-dışı toplumlarda milliyetçilik, modernleşme ideolojisi olarak şekillenmiş; modernleşmenin zorunluluğu ve gerekliliği milliyetçi söylemlerle dilendirilmiştir. Modernliğin gereklerinin yerine getirilmesi milliyetçi bir paradigmaya dönüşürken, kurtuluş, var oluş veya güç bununla ilişkilendirilmiştir.¹³⁷ Batı toplumlarından farklı olarak Batı-dışı toplumların modernleşme süreçlerinde milliyetçilik, milli devletten önce gündeme gelmiş; milli devlet milliyetçiliğin gereği olarak siyasal biçimini almıştır. Bu yüzden bu toplumların tarihi hafızasında milliyetçilik, bölücü, yıkıcı veya parçalayıcı bir gerçek olarak kısmen kötü bir şöhrete sahip olmuştur. Ancak modern milli devletlerin bir vakıa olduğu çağdaş dünyada, geleneksel siyasal yapıları ile modern olarak yer almanın imkânsız veya zor olduğu düşünülürse süreci anlamak kolaylaşacaktır.

SONUÇ

Modernlik, bir tarihsel süreç olarak, Batı Avrupa tarihinin kendi koşullarında ortaya çıkmış, her alanda köklü dönüşümler yaşatmış ve bu durum Batı'ya hem manevi hem de maddi üstünlük sağlamıştır. Bu üstünlük emperyalist bir hegemonyaya dönüşerek dünyanın geri kalanını da derinden etkilemiştir. Batı dışı toplumların siyasi elitleri ve aydınları artan bu emperyalist baskıya bir cevap olarak kendi modernleşmelerine yönelmişlerdir. Batı'ya bakılarak ve ona öykünülerek başlayan modernleşme süreci, Batı toplumlarından farklı olarak, tersten işlemiş; birey ve toplum odaklı Batı modernliği, Batı dışında devletten toplum ve bireye doğru bir değişim ve dönüşüm olarak karşılık bulmuştur.

Daha çok 19. Yüzyılın içinde örneklerini gördüğümüz Batı-dışı toplumlarda modernleşme süreçlerinde devletin modernleşmesi ve modernleştiriciliği merkezi bir yere sahiptir. Bunu tetikleyen dış siyasal gelişme, elbette Batı emperyalizminin dünya hegemonyası kurma ve sömürgeciliğin başat dönüşüne acil çözüm arayışının devlette ve onun yönetim mekanizmasında tartışılmış olmasıdır. Ayrıca tarihsel gecikmeyi kapatmak için siyasal iktidarlar ve aydınlar, devletin yaptırım gücünden yararlanarak süreci hızlandırabileceklerinin bilincinde olmalarıdır. Bu süreçte modernleşmenin siyasal sorumluluğunu siyasal iktidarlar ve aydınlar üstlenirken, uygulamaların ve pratiklerin görünen yüzünde bürokrasi ve ordu güçleri, taraftarlık ve ilk modernleşme bağlamında, öne çıkmışlardır.

¹³⁶ Black, 62-63.

¹³⁷ Milliyetçilik ve siyasal gelişme için Rupert Emerson, "Nationalism and Political Development", *The Dynamics of Modernization and Social Change: A Reader* (ed.: George S. Masannat), Goodyear Publishing Company, Inc., California, 1973, s. 274-287.

Batı dışı toplumların modernleşme süreçlerindeki devlet ve siyasal iktidarın modernleşme sürecine dâhil olması, siyasal, toplumsal ve ekonomik ve kültürel koşulların tarihsel durumu ve öncelikler bağlamıyla Batı ülkelerinin her biriyle girdikleri çok yönlü dış ilişkilerle bağlantılı olmuş; bu durum da modernleşmenin farklı yüzlerle ortaya çıkmasına yol açtığı gibi, dikkatin süresizliği ve önceliklerin belirlenmesinde yaşananlar birçok modernleşme girişimini atıl bırakmış ama gerekliliğini de zihinlere yerleştirmiştir. Hukuki düzenlemelerin zorunluluğu üzerinden başlayan kanunlaşma ve bunun uygulanma süreci sosyo-ekonomik ve kültürel tepkilere yataklık etmesine rağmen bunun zorunluğu dillendirilmiştir. Bu süreçte eğitime başat rol verilmiş; modernleşmenin sürdürülmesi ve yerleşmesi yeni eğitimin anlayış ve kurumların başarı ve çıktıklarına bağlanmıştır. Bu süreçte din ve gelenek direnç odakları oluştururken gelenek terke veya dönüşüme; dinin otoriterliği birçok alandan dışlanmaya zorlanmış ve seküler ve laik alanlar genişlemiştir.

Batı toplumlarında uzun bir sürecin ürünü olan modernlik, çok yönlü mücadele ve tartışmaların ürünüyken, Batı dışı toplumların geç kalmışlık psikolojisi içinde bu süreç siyasal tartışmaların ana gündemi ve tartışmanın sert yüzünü anlamlandırmış; siyasal iktidarla muhalif unsurların arasında uzlaşma kültürünün oluşmasını engellediği gibi, toplumsal kutuplaşmaları derinleştirmiştir. Batı toplumlarında siyasal modernleşme süreçleri, siyasal iktidarın egemenlik kaynağını ve yapısını toplum ve birey yönünde değişime zorlarken haklar ve görevler yeniden tanımlanmış; batı dışı toplumlarda bu süreç önceliği görevler olmak üzere haklardan feragate yol açmış, birçoğu geleceğe ertelenmiştir. Bu durum da daha sonra birçok siyasal krizlere yol açmıştır.

Batı dışı toplumların devletten topluma doğru yayılma süreci olan modernleşme, siyasal söylemde otoriter bir kimliğe bürünürken siyasal dili, ideolojiyi ve ütopyayı tekil ve keskin uçlara taşımış; süreç içinde siyasal otorite diktatörlüklere veya tek-parti olgularına dönüşmüş; bu durum siyasal katılımı, rejimi ve özgürlükleri sorunlu hale getirmiştir. Bu toplumlarda modernleşmenin ideolojik yüzü katlaşıırken, siyasal alanları kısıtlamış; olumlu-olumsuz karizmatik liderlerin varlığını olağanlaştırmış; siyasal ilkeleri dogmatikleştirmiş ve bunu yaparken toplumsal ihtiyacı veya menfaati ve milliyetçiliği araç olarak kullanmıştır.

Bu çalışmada klasik modernleşme sürecinin bazı öne çıkan siyasal süreçlerini ve olgularını ele alarak bir çerçevesi çizilmiştir.¹³⁸ Bu çerçeve, elbette eksikliklerine veya ihmal edilen yanlarına rağmen, Osmanlı modernleşmesi,

¹³⁸ Modernleşme yerine çağdaşlığı kullanan Black, "Çağdaşlığın gelişip yayılması da en çok siyasal yönüyle anlaşılabilir. Görece kolaylıkla belirlenebilen siyasal gelişmeler çözümleme, karşılaştırma ve dönemeleştirme için en kolay elde edilen çerçeveyi sağlar" der, *age*, s. 48.

Türk İnkılabı ve Kemalizm'in ne olduğunu veya neyi hedeflediğinin daha iyi anlaşılmasına katkı yapacaktır.

Batı-dışı toplumların tarihinde bir süreç olarak klasik modernleşme, geçmiş gelenekselliğın birikimi ve yaşanan tarihin olay ve olgularına dayalı değişim ve dönüşümü içeren tarihsel bir durum olarak, 19. yüzyıl içinde başlayarak 20. yüzyılın ortalarına kadar etkili olmuştur. 20. Yüzyılın ortalarından itibaren başka tür bir modernleşme anlayışın oluştuğı görülür. Çoğunlukla II. Dünya Savaşı sonrası liberal demokrasilerin öncülüğünde gündeme gelen ama yaşattıkları ile ikinci veya üçüncü dünyada gözden düşen ve tartışılan bu modernleşme paradigması, günümüzde şekil değiştirerek hâlâ entelektüel etkisini sürdürmektedir. Önünde post- olan tüm anlatılar, bu paradigmanın bir yansımasıdır.

KAYNAKÇA

- Abdullah Hamid'in (Tarhan) Hatıraları (1994), yay. haz. İnci Engünün, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Abrahamian, Ervand (1982), *Iran Between Two Revolutions*, New Jersey: Princeton University Press.
- Afary, Janet (1996), *The Iranian Constitutional Revolution, 1906-1911*, New York: Columbia University Press.
- Ağaoğlu, Ahmet (1972), *Üç Medeniyet*, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- Ağaoğulları, Mehmet Ali, AKAL, Cemal Bali, KÖKER, Levent (1994), *Kral Devlet ya da Ölümlü Tanrı*, İmge Kitabevi.
- Akarlı, Engin D. (1978), *Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrazamlarından Ali ve Fuad Paşaların Siyasi Vasiyetnameleri*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Akıncı, Selçuk (2014), "Siyasal Katılım Düzeyleri Üzerine Bir İnceleme", *KTÜ/Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 7 (2014), ss. 33-45.
- Aksoy, Nazan- Bülent Aksoy (1992), "İki Aydınlanma", *Birikim*, Sayı 33 (Ocak 1992), ss. 58-61.
- Almond, Gabriel A. – SIDNEY, Verba Sidney (1972), *The Civic Culture*, fourth printing, New Jersey University Press, Princeton.
- Althusser, Louis (2014), *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, (çev.: Alp Tümerekin), İthaki Yayınları, İstanbul, 2014.
- Amini, Iradj (1999), *Napoleon and Persia- Franco- Persian Relations Under the First Empire*, The Quadrant, Richmond Surrey: Cuzon Press.
- Anderson, Roy R. – SEIBERT, Robert F. (1987), *Politics and Change in the Middle East*, New Jersey: Rentice-Hall, Inc., Englewood Cliffs.
- Apter, David E. (1965), *The Politics of Modernization*, the University of Chicago Press, Chicago and London.
- Arai, Massami (1991), "Tanzimat'tan Sonra Batı'ya Gönderilen Türk Öğrencileri ve Bunlar Üzerinde Yapılacak Araştırmaların Önemi", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Bildiriler) (25-27 Aralık 1989, Millî Kütüphane-Ankara)*, Ankara: Millî Kütüphane Yayınları, ss. 281-285.
- Ataöv, Türkkaya (1977), *Afrika Ulusal Kurtuluş Mücadeleleri*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Bakrezer, Güven (2004), "Türk Modernleşmesinde İktisadi Yapının Dönüşümü, Refah ve Sosyal Demokrasi", *Modernlik ve Modernleşme Sürecinde Türkiye*, (ed.: Güngör Erdumlu), Babil yayıncılık, Ankara, ss.187-219.
- Bayat-Philipp, Mangol (1991), *Iran's First Revolution*, Oxford: Oxford University Press.
- Bayhan, Vehbi (1997), *Üniversite Gençliğinde Anomi ve Yabancılaşma*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Belek, İlker (1999), *"Postkapitalist" Paradigmalar*, Sorun Yayınları, İstanbul.
- Berman, Marshall (1999), *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor*, (çev. Ümit Altuğ ve Bülent Peker), İletişim, İstanbul.

- Bill, James A. (1973), "The Military and Modernization in The Middle East", *The Dynamics of Modernization and Social Change: A Reader* (ed.: George S. Masan-nat), Goodyear Publishing Company, Inc., California, ss. 448-467.
- Bilici, Mücahit (1998), "Öğretmen Cumhuriyet'te 'Mazbut' Demokrasi", *Birikim*, Sayı:115 (Kasım 1998), ss.48-51.
- Black, Cyril E. (1986), *Çağdaşlaşmanın İtici Güçleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.
- Borne, Etienne (1981), "İdeoloji ve Felsefe", *İlimler ve İdeolojiler* (çev.: Fahrettin Arslan), Umran Yayınları, Ankara, ss.148-166..
- Bostancı, M. Naci (1995), *Toplum, Kültür ve Siyaset*, Vadi Yayınları, Ankara.
- Bottomore, Tom B. (1990), *Seçkinler ve Toplum*, Çev. Erol Mutlu, Ankara: Gündoğan.
- Buis, Gerord (1981), "İlim ve İdeoloji", *İlimler ve İdeolojiler* (çev.: Fahrettin Arslan), Umran Yayınları, Ankara, ss.36-53.
- Caferi, Hüseyin Mir (2005), "Osmanlı'da ve İran'da Darülfünun", *Onuncu ve Yirminci Yüzyıllar Arasında İranlılar ve Türklerin Batıyla İlişkileri (Üçüncü Türkiye-İran Sempozyumu, İsfahan, 2003)*, Yayına Hazırlayan ve Mütercimleri: Seyyid Abu Talib Ruhani- Ziya Türkyılmaz- Omid Rambod, Tahran: Uluslararası Kültürel İncelemeler Merkezi, ss.
- Canatan, Kadir (1995), *Bir Değişim Süreci Olarak Modernleşme*, İnsan Yayınları, İstanbul.
- Cassier, Ernest (1984), *Devlet Efsanesi*, (çev.: Necla Arat), Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Coleman, James S. – ROSBERG JR., Carl G. (1967), "African One-Party States and Modernization", *Political Modernization* (ed.: Claude E. Welch, Jr.), Wadsworth Publishing Company, Inc., Belmont/California, ss. 267-291.
- Coşkun, İsmail (1997), *Modern Devletin Doğuşu*, Der yayınları, İstanbul.
- Çalışkan, Köksal (2016), "Siyasal Kültür: Yeni Yaklaşımlara Genel Bir Bakış", *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, Cilt 4, Sayı 2 (Eylül 2016), ss. 23-46.
- Çataltepe, Sipahi (1997), 19. Yüzyıl Başlarında Avrupa Dengesi ve Nizam-ı Cedid Ordusu, İstanbul: Göçebe.
- Çetin, Halis (2003), *Modernleşme ve Türkiye'de Modernleşme Krizleri*, Siyasal Kitabevi, Ankara.
- Çiğdem, Ahmet (2001), *Aydınlanma Düşüncesi*, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Çiğdem, Ahmet (2002), "Batılılaşma, Modernite ve Modernizasyon", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce -Modernleşme ve Batıcılık*, 3. Cilt, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 68-81.
- Davudoğlu, Ahmet (2001), "Modernleşme Sürecinde Entellektüel Dönüşüm ve Zihniyet Parametreleri", *Modernleşme, İslam Dünyası ve Türkiye, Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı 17-19 Kasım 2000, İstanbul*, İstanbul: İslâm Araştırmaları Vakfı, ss. 361- 392.

- Davudoğlu, Ahmet (2001), "Müzakere", Modernleşme, İslâm Dünyası ve Türkiye, Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı, 17-19 Kasım 2000, İstanbul, İstanbul: İslâm Araştırmaları Vakfı, ss. 63- 74.
- Demirhan, Ahmet (2004), *Modernlik*, İnsan Yayınları, İstanbul.
- Dereli, Toker (1975), *Aydınlar, Sendika Hareketi ve Endüstriyel İlişkiler Sistemi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları.
- Dore, Ronald P. (1968), "Modernization: The Bourgeoisie in Modernizing Societies", *International Encyclopedia of the Social Sciences (17.Vols)*, Ed. David L. Sills, Vol.: 10, The Mcmillian Com& the Free Press, ss. 403-406.
- Eagleton, Terry (2015), *İdeoloji*, (Çev.: Mutallip Özcan), 4. Baskı, Ayrıntı Yayınları, İstanbul .
- Eisenstadt, Samuel N. (1966), *Modernization: Protest and Change*, New Jersey: Prentice Hall Pr.
- Eisenstadt, Shmuel N. (2007), *Modernleşme-Başkaldırı ve Değişim*, (çev.: Ufuk Coşkun), Doğubatu Yayınları, Ankara.
- Emerson, Rupert Emerson (1973), "Nationalism and Political Development", *The Dynamics of Modernization and Social Change: A Reader* (ed.: George S. Massanatt), Goodyear Publishing Company, Inc., California, ss. 274-287.
- Engin, Vahdettin (1999), "Mahmud Raif Efendi Tarafından Kaleme Alınmış İngiltere Seyahati Gözlemleri", *Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı*, İzmir: BETA Basım Yayım (İstanbul), ss. 135- 162.
- Ertuğrul, Ali (2019), "Tez ve Anti Tezler Bağlamında Ernest Renan'a karşı Yazılan Reddiyeler", *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 9 (2019) Özel Sayı, ss.56- 93.
- Esenbel, Selçuk (2015), *Japon Modernleşmesi ve Osmanlı*, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Esposito, John- DONOHUE, John, (Yay. Haz.) (1991), *Değişim Sürecinde İslâm*, İstanbul: İnsan Yayınları.
- Fanon, Franz, *Yeryüzünün Lanetlileri*, İstanbul: Birleşik Yayıncılık, yayın tarihi yok.
- Findley, Carter V. (1994), *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform*, (Çev.:latif Boyacı- İzzet Akyol), İz Yayıncılık, İstanbul.
- Friedman, Lawrence M. (1990), "The Concept of the Self in Legal Culture", *Cleveland State Law Review*, Vol.: 38, Issue: 4/3 (1990), ss. 517-534.
- Gellner, Ernest (1992), *Uluslar ve Ulusçuluk*, İnsan Yayınları, İstanbul.
- Gencer, Bedri (2017), *İslam'da Modernleşme (1839-1939)*, 4. Baskı, Doğu-Batı Yayınları, Ankara.
- Gökalp, Ziya (1976), *Türkçülüğün Esasları*, Dede Korkut Yayınları, İstanbul.
- Göle, Nilüfer (1998), "Batı-dışı Modernlik Üzerine Bir İlk Desen", *Doğu Batı*, Yıl: 1, Sayı: 2 (1998), ss. 55-62.
- Göle, Nilüfer (2012), *Seküler ve Dinsel: Aşman Sınırlar*, Metis Yayınları, İstanbul.
- Greenfeld, Liah (2017), *Milliyetçilik- Moderniteye Giden Beş Yol*, (Çev. Abdullah Yılmaz), Alfa Basım Yayım Dağıtım, İstanbul.

- Grunebaum, Gustave Edmund von (1993), *İslâmiyet*, Çev. Esat Mermi Erendor, 2. kitap, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Gülalp, Haldun (1999), "Türkiye'de Modernleşme Politikaları ve İslamcı Siyaset", *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*, Ed. Sibel Bozdoğan- Reşat Kasaba, 2. Baskı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, ss. 43-53.
- Habermas, Jürgen (1994), "Modernlik Tamamlanmamış Bir Proje", *Postmodernizm* (Derleyen ve Sunan: Necmi Zeka), 2. Baskı, Kıyı Yayınları, İstanbul, ss.31-44.
- Halpern, Manfred (1963), *The Politics of Social Change in the Middle East and North Africa*, New Jersey: Pinceton University Press.
- Hampson, Norman (1991), *Aydınlanma Çağı*, çev. Jale Parla, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Hanioğlu, Şükrü (1992), "Batılılaşma: Giriş", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt 5, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, ss. 148-152.
- Hatipoğlu, Atakan (2015), "Siyaset Kurumu", *Sosyoloji*, (Ed.: Feridun Merter-Mustafa Talas), 3. Baskı, Lisans Yayıncılık, İstanbul, ss.436-446.
- Heater, Derek (2007), *Yurttaşlığın Kısa Tarihi* (Çev.:M. Delikara Üst) İmge Kitabevi, İstanbul.
- Hentch, Thierry (1996), *Hayali Doğu- Batının Akdenizli Doğuya Politik Bakışı*, Çev. Aysel Bora, Metis Yayınları, İstanbul.
- Heper, Metin (2006), *Türkiye'de Devlet Geleneği*, Doğu-Batı Yayınları.
- Hobsbawm, Eric J. (1998), *Devrim Çağı (1789-1848)*, (Çev.: Bahadır Sina Şener), Dost Kitabevi.
- Hunter, Janet E. (2002), *Modern Japonya'nın Doğuşu- 1853'ten Günümüze*, Çev. Müfit Günay, Ankara: İmge Yayınevi.
- Huntington, Samuel P. (1997), "Medeniyetler Çatışması mı?", *Medeniyetler Çatışması*, Der. Murat Yılmaz, 2. Baskı, İstanbul: Vadi Yayınları, s. 22-49.
- Inayet, Hamid (1991), *Arap Siyasal Düşüncesinin Seyri*, Çev. Hicabi Kırlangıç, İstanbul: Yöneliş Yayınları.
- İbrahim, A. (1934), *Millî Din Duygusu ve Öz Türk Dini*, Türkiye Matbaası, İstanbul.
- Jemeson, Fredric (2004), *Biricik Modernite*, Epos Yayınları, Ankara.
- Jusdanis, Gregory (1998), *Gecikmiş Modernlik ve Estetik Kültür*, (çev. :Tuncay Birkan,) Metis Yayınları, İstanbul.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, 6. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994, 5 Cilt
- Kautsky, John H. (1973), "Patterns of Elite Succession in the Process of Development", *The Dynamics of Modernization and Social Change: A Reader* (ed.: George S. Masannat), Goodyear Publishing Company, Inc., California, ss. 358-389.
- Kawashima, Takeyoshi (1971), "Some Reflections on Law and Morality in Contemporary Societies", *Philosophy East and West*, Vol.: 21, No.: 4 (October 1971), pp. 493-504.

- Kaya, İbrahim (2006), *Sosyal Teori ve Geç Modernlikler-Türk Deneyimi*, İmge Kitabevi, Ankara.
- Köker, Levent (2010), *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, 12. Baskı, İletişim yayınları, İstanbul.
- Kumar, Krishan (2005), *Ütopyacılık*, (çev. Ali Somel), İmge Kitabevi, Ankara.
- KURAN,ERCÜMENT (1994), *Türkiye'nin Batılılaşması ve Millî Meseleler*, Der. Mümtaz'er Türköne, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kushner, David (1998), *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, İstanbul: Fener Yayınları.
- Landen, Robert G. (Ed.) (1970), *The Emergence of Modern Middle East- Selected Readings*, New York: Von Nostrand Reinhold Company.
- Lapidus, Ira M. (1996), *Modernizme Geçiş Sürecinde İslâm Dünyası*, Çev. İ. Safa Üstün, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Laroui, Abdullah (1993), *Tarihselcilik ve Gelenek*, (çev. Hasan Bacanlı), Vadi Yayınları, Ankara.
- Lee, Stephen J. (1984), *Aspects of European History (1494-1789)*, 2nd edition, Routledge, London& New York.
- Lerner, Daniel (1963), "Toward A Communication Theory of Modernization A Set of Considerations", *Communications and Political Development* (Ed.: Lucian W. Pee), Princeton University Press, Princeton/New Jersey, ss. 327-368.
- M.I.T. Study Group (1967), "The Transitional Process", *Political Modernization*, (Edid by Claude E. Welch, Jr.), Wadsworth Publishing Company, Inc., Belmont/ California, ss. .22-49.
- Mannheim, Karl (2002), *İdeoloji ve Ütopya* ((Çev.: Mehmet Okyavuz), Epos Yayınları, Ankara.
- Maraş, İbrahim (2002), *Türk Dünyasında Dinî Yenileşme*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Mardin, Şerif (1995), "Kolektif Bellek ve Meşruiyetlerin Çatışması", *Avrupa'da Etik, Din ve Laiklik*, (Çev. Sosi Dolanoğlu ve Serra Yılmaz) Metis Yayınları, İstanbul, ss. 7-14.
- Mardin, Şerif (1991), *Osmanlı Modernleşmesi (Makaleler 4)*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Matossian, Mary (1967), "Ideologies of Delayed Industrialization: Some Tensions and Ambiguities", *Political Modernization* (ed.: Claude E. Welch, Jr.), Wadsworth Publishing Company, Inc., Belmont/California, ss. 322-334.
- Mazrui, Ali (1992), *Afrikalılar*, İstanbul: İnsan Yayınları.
- Menashri, David (1992), *Education and Making of Modern Iran*, Ithaca&London: Cornell University Press.
- Milani, Abbas (1378 (2002)), *Teceddüd va Teceddüd Sifizi der İran- mecmua-yı Makalat*, Tahran: Neşr-i Atiye.
- Moore, Clement H. (1970), "The Single Party as Source of Legitimacy", *Authoritarian Politics in Modern Society*, (eds.: Samuel P. Huntington -Clement H. Moore), Basic Books, New York, ss.48-71.
- Ongunsu, A. H. (1940), "Tanzimat ve Amillerine Kısa Bir bakış" *Tanzimat I Yüzcü yıldönümü münasebetile*, Maarif Matbaası, İstanbul, ss.1-12.

- Ortaylı, İlber (1995), *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 3. Baskı, İstanbul: Hil Yayınları.
- Ökçesiz, Hayrettin (1998), *Hukuk Devleti*, Afa Yayınları, İstanbul.
- Özkalp, Enver (2015), *Sosyolojiye Giriş*, 22. Baskı, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa.
- Özkiraz, Ahmet (2003), *Modernleşme Teorileri ve Postmodern Durum*, Çizgi Yayınları, Konya.
- Parsons, Talcott (1971), *The System of Modern Societies*, New Jersey: Prentice Hall Pr.
- Poggi, Gianfranco (2001), *Modern Devletin Gelişimi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Pye, Lucian W. (1967), "Armies in The Process of Political Modernization", *Political Modernization* (ed.: Claude E. Welch, Jr.), Wadsworth Publishing Company, Inc., Belmont/California, ss. 291- 306.
- Rahman, Fazlur (2002), *İslâm ve Çağdaşlık*, 5. Baskı, Ankara: Ankara Okulu.
- Rahman, Fazlur (1993), *İslâm*, Çev. Alparslan Açıkgenç- M. Hayri Kırbasoğlu, Genişletilmiş 3. Baskı, Ankara: Selçuk Yayınları.
- Renan, Ernest (1946), *Nutuklar ve Konferanslar*, (çev.: Ziya İshan), Sakarya Basımevi, Ankara.
- Rustow, Dankwart A. (1967), *A World of Nations- Problems of Political Modernization*, The Brookings Institution, Washington, DC.
- Sachsenmaier, Dominic & RIEDEL Jens (ed.) (2002), *Reflections on Multiple Modernities*, Brill, Leiden.
- Sadak, Necmettin (1939), *Sosyoloji*, Maarif Matbaası, İstanbul.
- Said, Edward W. (1999), *Şarkiyatçılık*, Çev. Berna Ünler, İstanbul: Metis Yayınları.
- Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, Yayın Tarihi Yok.
- Sami, Şemsettin (1987), *Kamus-ı Türkî*, 2. Baskı, İstanbul: Çağrı.
- Sarup, Madam (1995), *Postyapısalcılık ve Postmodernizm*, Çev. A. Baki Güçlü, Ankara: Ark Yayınları.
- Selçuk, Sami (200), *Zorba Devletten Hukukun Üstünlüğüne*, 6. Baskı, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Sharabi, Hisham (1970), *Arab Intellectuals and The West: The Formative Years, 1875- 1914*, Baltimore&London: The Johns Hopkins Press.
- Shayegan, Daryush (2002), *Yaralı Bilinç*, 4. Basım, İstanbul: Metis Yayınları.
- Smith, Anthony D. (1998), *Nationalism and Modernism*, Routledge, London/New York.
- Smith, Donald Eugene (1970), *Religion and Political Development*, Boston: Little, Brown and Co.
- Smith, Preserved (2001), *Rönesans ve Reform Çağı*, (çev.: Serpil Çağlayan), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.
- Şişman, Adnan (1986), "Mekteb-i Osmanî (1857-1864)", *Osmanlı Araştırmaları*, Cilt: V (1986), ss. 83-160.

- Tazegül, Murat (2005), *Modernleşme Sürecinde Türkiye*, Babil Yayınları, İstanbul.
- TDK *Türkçe Sözlük* (2011), 11. Baskı, ADTYK Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Tekeli, İlhan (1980), *Toplumsal Dönüşüm ve Eğitim Tarihi Üzerine Konuşmalar*, Mimarlar Odası Yayını, Ankara.
- Tibi, Bassam (1983), "The Renewed Role of Islam in the Political and Social Development of the Middle East", *The Middle East Journal*, Vol.: 37, No.: 1 (1983), ss. 3-13.
- Tilly, Charles (1995), *Avrupa'da Devrimler (1492-1992)*, (Çev.: Özden Arıkan), Afa Yayıncılık, İstanbul.
- Timur, Taner (2017), *Devrimler Çağı (1848-1871-1917)*, Yordam Kitap, İstanbul.
- Tolan, Barlas (2005), *Sosyoloji*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- Touraine, Alain (2000), *Modernliğin Eleştirisi*, Çev. Hülya Tufan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Trimberger, Ellen Kay (2003), *Tepeden İnmeci Devrimler*, (çev.: Fatih Uslu), Gelecek Yayıncılık, İstanbul.
- Tuğ, Salih (1969), *İslâm Ülkelerinde Anayasa Hareketleri*, İstanbul: İrfan Yayınevi.
- Turhan, Mümtaz (1958), *Garplulaşmanın Neresindeyiz*, Türkiye Yayınevi, İstanbul.
- Türkdoğan, Orhan (1988), *Değişme-Kültür ve Sosyal Çözülme*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.
- Türkdoğan, Orhan (1977), *Kemalist Modelde Fert-Devlet İlişkileri*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Türköne, Mümtaz'er (1994), *Modernleşme, Laiklik, Demokrasi*, Ark Yayınları, Ankara.
- Üskül, Zeynep Özlem (2003), *Bireyciliğe Tarihsel Bakış*, Bike Yayıncılık, İstanbul.
- Vazırı, Mustafa (1993), *Iran as Imagined Nation: The Construction of National Identity*, New York: Paragon House, 1993.
- Tavakoli- TARGHI (2001), *Mohammad, Refashioning Iran: Orientalism, Occidentalism and Historiography*, New York: Palgrave Publishers Ltd.
- Vieira, Fatima (2018), "Ütopya Kavramı", *Ütopya Edebiyatı* (Haz.: Gregory Claeys, Türkçeye Çev.: Zeynep Demirsü- Damla Göl), 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, ss. 3-35.
- Vincent, Andrew (2006), *Modern Politik İdeolojiler*, (Çev.: Arzu Tüfekçi), Paradigma Yayınları, İstanbul.
- Voll, John Obert (1989), "İslam Tarihinde Tecdid ve Islah", *Güçlenen İslâmın Yankıları*, Ed. John L. Esposito, İstanbul: Yöneliş, ss.45-62.
- Voll, John Obert (1991), *İslâm- Süreklilik ve Değişim I-III*, Çev. Cemil Aydın- Cengiz Şişman- Mehmet Demirhan, İstanbul: Yöneliş Yayınları.
- Wagner, Peter (2003), *Modernliğin Sosyolojisi*, Çev. Mehmet Küçük, Doruk Yayıncılık, İstanbul.
- Ward, Robert E.- RUSTOW, Dankwart A. (Ed.) (1964), *Political Modernization in Japan and Turkey*, Princeton&New Jersey: Princeton University Press.

- Weber, Max (2005), *Sosyoloji Yazıları*, (Çeviren. Taha Parla),7. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Weber, Max (2005), *Bürokrasi ve Otorite*, (yay.Haz.: M. Atilla Arıcıoğlu- H. Bahadır Akın), Adres Yayınları, Ankara.
- Weber, Max (2002), *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, (Çeviren: Zeynep Gürata), 3. Baskı, Ayraç Yayınevi.
- Welch, JR, Claude E. (Ed.) (1967), *Political Modernization*, Wadsworth Publishing Company, Inc., Belmont/California.
- Yerasimos, Stefan (2006), "Tanzimat'ın Kent Reformları Üzerine", *Tanzimat*, (Der.: Halil İnalçık/ Mehmet Seyitdanlıoğlu), 2. Baskı, Phoenix Yayınevi, Ankara, ss. 365-380.
- Yıldırım, Ergün (2005), *Hayali Modernlik*, İz yayıncılık, İstanbul.
- Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin Fransa Sefaretnâmesi*, (1993) Yay. Haz. Beynun Akyavaş, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Zurcher; Erik Jan (2007), *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.